

Erik Oskar Edlund in memoriam

Ei sanat salahan joua:
fennistiikan murteenkeruun historiaa
1868—1925

Jo nyt sain sa'an sanoja,
Tuhansia tutkelmoita,
Sain sanat salasta ilmi,
Julki luottehet lovesta!

Jan Strandberg
Pro gradu -tutkielma, Ssu800
Suomen kielen laitos
Helsingin yliopisto
Syyskuu 2004

Tiedekunta/Osasto — Fakultet/Sektion — Faculty Humanistinen tiedekunta		Laitos — Institution — Department Suomen kielen laitos	
Tekijä — Författare — Author Strandberg, Jan Sakari			
Työn nimi — Arbetets titel — Title Ei sanat salahan jous: fennistiikan murteenkeruun historiaa 1868—1925			
Oppiaine — Läroämne — Subject Suomen kieli (Ssu)			
Työn laji — Arbetets art — Level Pro gradu -tutkielma (Ssu800)		Aika — Datum — Month and year Syyskuu 2004	Sivumäärä — Sidoantal — Number of pages iii + 78 s. + 12 liites. = 93 s.
Tiivistelmä — Referat — Abstract <p>Pro gradu -tutkielmani käsittelee <i>Suomen murteiden sanakirjan</i> taustaksi kerätyn Suomen murteiden sana-arkiston kartuttamisen historiaa; fennistisen murteenkeruun alkuvaiheita. Lähestyn murre-sanakirjan pitkää hanketta tutkimus- ja kulttuurihistoriallisesta näkökulmasta.</p> <p>Kansankielen sanakirja on fennistiikan merkittävimpiä tutkimushankkeita. Suomen kielen vanhojen pitäjänmurteiden sanasto on ällistyttävän laaja aineisto, jonka keräämiseen ja julkaisemiseen on kulunut toista vuosisataa, ja sanakirjan toimitustyö jatkuu edelleen. Kansanmurteemme sisältävät paitsi kielitieteellisesti mielenkiintoista aineistoa myöskin runsaasti tietoa agraarisen elinkeinorakenteen aikakaudelta. Dialektologia ja kansatiede kulkevat käsikkäin. Murre-sanakirja on niin ollen merkittävä kansallinen omaisuus, jonka arvo koko suomalaiselle yhteiskunnalle on eittämättä suuri.</p> <p>Murteiden sanakirjan synty sanat on ajoitettavissa vuoteen 1868, vaikka toki fennistiikassa oli leksikografisia pyrintöjä jo ennen sitä (mm. Lönnrotin <i>Suomalais-ruotsalainen sanakirja</i>). Sanakirjahankkeessa on hahmotettavissa kolme vaihetta, joita kutsun ryhdistäytymisiksi. Nämä tapahtuivat noin vuosina 1896, 1916 ja 1925. Valotan työni aluksi hie-man kansallisten tieteiden ja 1800-luvun alun aatehistoriallista taustaa (luku 2), jonka jälkeen tutkin murre-sanakirjahankkeen alkuvaiheita ja ensimmäisten sanastonkeruiden käynnistymistä (luku 3). Käsitelen kutakin hankkeen organisatorista muutosvaihetta ja hallinnollisten puitteiden kehittymistä luvuissa 4—6. Lopuksi pohdin murre-sanakirjan ja murteenkeruun historiallista merkitystä fennistiikalle ja yhteiskunnalle (luku 7).</p> <p>Tutkimukseni lähteenä on oppihistoriallista kirjallisuutta sekä murteiden keruusta vastanneiden yhteisöjen asiakirjoja. Erityisen kiinnostaviksi osoittautuivat Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa säilytettävät sanakirjahankkeen hallinnolliset asiakirjat 1916—1925. Tuon esiin varhaisempiakin pöytäkirjamainintoja.</p> <p>Hankkeen alussa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Kielitieteellinen Osakunta ja Kotikielen Seura keräsivät ensimmäisiä sanastokokoelmia. Tämän jälkeen ensimmäinen ryhdistäytyminen tapahtui vuodesta 1896 lähtien, jolloin Suomalaisen Kirjallisuuden Seura otti vastuun hankkeesta, E. N. Setälän tunnettua <i>sanakirjaohjelmaa</i> ja E. A. Ekmanin <i>Suomen kielen keräily-sanastoa</i> noudattaen. Keruu oli kuitenkin liian hidasta, joten 1916 perustettiin Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö, jotta toimintaan saataisiin enemmän varoja. Ensimmäinen maailmansota ja sisällissota kuitenkin romahduttivat rahan arvon, ja kolmannen kerran hanke jouduttiin organisoimaan uudelleen vuonna 1925, Sanakirjasäätiön muodossa. Vuonna 1976 Sanakirjasäätiö liittyi Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen.</p> <p>Kansanmurteiden keräämisessä korostuu kaikissa keruun vaiheissa kaksi asiaa. Ensinnäkin sanastuksella oli aina kiire. Vanhat murteet olivat katoamassa, ja ne piti saada nopeasti talteen. Tähän kiinnitettiin huomiota jo varhain, ja vielä 1900-luvun loppupuoliskollakin, kun keruuhanke hiljalleen saatiin loppuunviedyksi. Toiseksi sanakirjahanke on aina joutunut elämään kädestä suuhun, toisin sanoen taloudelliset puitteet ovat sanelleet keruumahdollisuudet. Vakaalle taloudelliselle pohjalle hanke pääsi vasta 1930-luvulla Sanakirjasäätiön aikana, jolloin siihen alettiin saada valtion rahoitusta.</p> <p>Murre-sanakirjahankkeen läpi kulkee punaisena lankana kansallisromanttinen innostus ja isänmaallis-tieteellinen pyrkimys suomen kirjakielen kehittämiseen, joka vielä 1800-luvun puolivälissä oli meneillään. Kansalliset tieteet lujittivat itsenäistymistä ja suomalaistumista. Aatehistorian kautta sanakirjahanke asettuu laajempaan yhteyteen.</p>			
Avainsanat — Nyckelord — Keywords tutkimushistoria, suomen kielen murteet, murteenkeruu, dialektologia, suomen murteiden sanakirja, fennistiikan oppihistoria, leksikografia, kansalliset tieteet, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotikielen Seura, Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö, Sanakirjasäätiö			
Säilytyspaikka — Förvaringställe — Where deposited Muoto-opin arkisto, Helsingin yliopiston suomen kielen laitos			
Muita tietoja — Övriga uppgifter — Additional information Julkaistaan sähköisesti: http://ethesis.helsinki.fi/			

Sisällys

1. JOHDANTO	1
2. FENNISTIIKAN AATEHISTORIALLISTA TAUSTAA	4
2.1. KANSALLISTEN TIETEIDEN TAIVAL TURUSTA HELSINKIIN	4
2.2. KALEVALA JA LÖNNROTIN SUOMALAIS-RUOTSALAINEN SANAKIRJA	7
2.3. AUGUST AHLQVIST JA MODERNIN DIALEKTOLOGIAN SYNTY FENNISTIIKASSA.....	8
3. MURRESANAKIRJA-AATTEEN HERÄÄMINEN JA HANKKEEN ALKUVAIHE	10
3.1. VARHAISET MURTEENKERUUT SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURASSA	10
3.2. SKS:N KIELITIETEELLINEN OSAKUNTA JA KIRJALLINEN KUUKAUSLEHTI.....	11
3.3. KOTIKIELEN SEURAN OSUUS KANSANKIELEN SANAKIRJAHANKKEESSA.....	15
4. SANAKIRJAHANKKEEN ENSIMMÄINEN RYHDISTÄYTYMINEN	18
4.1. SANAKIRJAOHJELMA 1895—1896.....	18
4.2. SUOMEN KIELEN KERÄILYSANASTON SYNTY 1896—1899.....	22
4.3. KERÄILYSANASTO — ENSIMMÄINEN OHJEISTETTU MURTEENKERUUMETODI	27
4.4. OHJEISTUS MURREMUISTIINPANOJEN ÄÄNNEKIRJOITUKSEEN	29
4.5. KERÄILYSANASTON KÄYTTÖNOTTO JA KANSALAISTEN AKTIVOIMINEN	31
4.6. E. A. EKMANIN (TUNKELON) JOHTAMAT ENSIMMÄISET KERUUT.....	34
4.7. ENSIMMÄISET STIPENDIAATIT.....	39
4.8. KARTUNTA SKS:N ALAISUUDESSA 1899—1916	43
5. SANAKIRJAHANKKEEN TOINEN RYHDISTÄYTYMINEN	44
5.1. SUOMEN KIELEN SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN ASIAKIRJAT	45
5.2. SUOMEN KIELEN SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN SYNTY 1914—1916.....	48
5.3. SUOMEN KIELEN SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN JOHTOKUNTA 1916—1925.....	52
5.4. UUTTA PUHTIA KÄSITEPIIRISANAKIRJOISTA	54
5.5. SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN AIKAINEN KARTUNTA 1916—1925	58
6. KOLMAS KERTA TODEN SANOO: SANAKIRJASÄÄTIÖN PERUSTAMINEN	59
6.1. SUURI ORGANISAATIOMUUTOS: OSAKEYHTIÖSTÄ SÄÄTIÖKSI	59
6.2. KYSYMYS SANAKIRJASÄÄTIÖN ENSIMMÄISESTÄ JOHTAJASTA.....	66
6.3. SANAKIRJASÄÄTIÖSTÄ KOTIMASTEN KIELTEN TUTKIMUSKESKUKSEEN	68
7. LOPUKSI	69
LÄHTEET JA LYHENTEET	74
LIITTEET	79
LIITE 1: SKS:N KOKOUSPÖYTÄKIRJAN 6.11.1895 13. §, ROTHSTENIN EHDOTUS	79
LIITE 2: SKS:N KOKOUSPÖYTÄKIRJAN 12.2.1896 4. §, SANAKIRJAOHJELMA	80
LIITE 3: SKS:N KOKOUSPÖYTÄKIRJAN 3.5.1899 4. §, ESITYS STIPENDIAATEIKSI	82
LIITE 4: SUOMEN KIELEN SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN ARKISTOLUETTELO 17.9.1925	83
LIITE 5: TAULUKKO SUOMEN KIELEN SANAKIRJAOSAKEYHTIÖN JOHTOKUNNAN KOKOUSPÖYTÄKIRJOISTA 1916—1925.....	85
LIITE 6: SANAKIRJASÄÄTIÖN HAHMOTTELUKOKOUKSEN PÖYTÄKIRJA 5.5.1924	86
LIITE 7: TUTKIMUSLUPA.....	89

1. Johdanto

”Suomen murteiden sanakirja”, ”kansankielen sanakirja”, ”murre-sanakirja”, ”murteissanakirja”, ”(suuri) suomen kielen sanakirja”, ”suomalainen sanakirja”, ”geografillinen sanakirja” — tällä rakkaalla lapsella on ollut monta eri nimeä eri aikoina. Pro gradu -tutkielmani käsittelee suomen kielen murteiden tutkimusta ja *Suomen murteiden sanakirjaa* (jatkossa myös SMS) varten kerätyn aineiston, Suomen murteiden sana-arkiston (jatkossa myös SMSA), karttumis- ja kartuttamishistoriaa. Fennistiikan suurimman sanakirjahankkeen murrearkisto ei syntynyt käden käänteessä, vaan sen takana on vuosikymmenien, peräti vuosisatainen uurastus ja järjestelmällinen rakentaminen. Tämän hankkeen ja sen aineiston polkua ryhdyn työssäni seuraamaan.

Murre-sanakirjahanke ja *Suomen murteiden sanakirja* ovat keskeisiä osa-alueita fennistiikan historiassa, ja SMS on myös kansallinen omaisuus, jonka arvo on mittaamaton sekä tutkimukselle että yhteiskunnalle. Haluankin tutkielmassani selvittää, miksi ja miten niin suureen vaivaan ja pitkään hankkeeseen ryhdyttiin, kuinka hanke kehittyi ja miten se liittyi yleisiin aatehistoriallisiin virtauksiin yhteiskunnassa.

Tutkimukseni tausta juontuu suomen kielen aineopintoihin kuuluvaan fennistiikan suuntauksia -kurssiin kevätlukukaudella 2000. Kirjoitin tuolloin opiskelijatovereideni Päivi Tikkasen, Veli-Matti Laitisen ja Jenni Vihriälän kanssa ryhmätyösesseen, jossa käsitelimme fennistisiä arkistoja. Kiinnostukseni arkistoalaa ja arkistonhoitoa sekä tutkimushistoriaa kohtaan oli viriämässä noihin aikoihin, opiskelin mm. asiakirjahallintoa ja arkistointia Tampereen yliopiston yhteiskuntatieteellisen tiedekunnan informaatiotutkimuksen laitoksessa. Myöhemmin suoritin historian perusopinnot. Olen myös työskennellyt arkistonhoitajana ulkoasiainministeriössä ja järjestänyt Kotikielen Seuran arkistoa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkistoon talletettavaksi sekä tehnyt haastatteluja Suomen kielen nauhoitearkistolle. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuskin on tullut työpaikkana tutuksi. Fennistiikan historian lähteet ovat siis lähellä sydäntäni.

Tutkielmani ei lähesty murteiden sana-arkistoa lainkaan lingvistikseen kannalta, vaan työni tarkoituksena on olla oppihistoriallinen selvitys erään

kielentutkimuksen osa-alueen kehittymisestä: aineiston keruusta sanakirjahankkeen ja murteenkeruuaatteen puitteissa. Aion selvittää sitä, miten murre sanoja ryhdyttiin keräämään ja kuinka tämä keruuhanke siirtyi organisaatiolta toiselle. Varsinaiseen lähdekriittiseen tarkasteluun en SMSA:n aineiston kannalta ryhdy. Keruuperiaatteet ja murrearkiston karttuminen kuitenkin kiinnostavat minua.

Suomalaisen kielitieteen historiaa ja erityisesti fennistiikan vaiheita on tutkittu suhteellisen vähän. Suurissa kokoomateoksissa (kuten *Suomen tieteen historia* ja Hovdhaugen ym. 2000) on kyllä paljon perustietoa, mutta kattavaa fennistiikan historiaa lähimmäksi tulee toistaiseksi Mikko Korhosen (1986) teos *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918*. Tieteellisten seurojen historiikit (Kotikielen Seura: Paunonen 1976; Suomalaisen Kirjallisuuden Seura: Niinivaara 1931; Hirvonen ym. [toim.] 1981; Sulkunen 2004) ovat oivallisia tutkimushistoriallisia lähteitä. Suomen kirjakielen vaiheita 1800-luvulla valottaa erinomaisesti Huumo ym. (toim.) 2004. Näiden teosten lisäksi eri artikkelikokoelmissa ja julkaisusarjoissa on täsmällisempiä artikkeleita yksittäisistä aiheista. Aineistoni koostuu tästä historiallisesta lähdekirjallisuudesta. Lisäksi olen käyttänyt sanakirjahanketta eri aikoina hallinnoineiden organisaatioiden omia asiakirjoja primäärilähteinä. Myöskin kielitieteellisistä lehdistä on luettavissa paljon murrehankkeen historiasta; eniten olen käyttänyt hyödykseni Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (jatkossa myös SKS) *Suomi*-julkaisusarjan vuosikirjoja, jonkin verran myös *Kirjallisen Kuukauslehden* vuosikertoja ja *Virittäjän* artikkeleita.

Lähdetutkimuksia olen kirjastojen lisäksi tehnyt Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa (jatkossa myös Kotus tai KKTK), jossa kansankielen sanakirjatyön murreaineistoja ja hallinnollisia asiakirjoja säilytetään. Näiden kokoelmien äärellä minua ovat Kotuksessa opastaneet Anneli Hänninen ja Helena Suni, siitä ja käymistämme keskusteluista heille suuri kiitos.

Kiitos myös alumpana mainitsemilleni opiskelijatovereilleni, erityisesti Päivi Tikkaselle, ja työni innostavalle ohjaajalle professori Tapani Lehtiselle. Tack, Mira! Utan dig hade inte detta arbete blivit till. Omistan työni vaarini isosedän Erik Oskar Edlundin muistolle. Hän oli maisteri ja työskenteli Keisarillisen Aleksanterin-yliopiston kirjastossa (nykyinen HYK, Kansalliskirjasto) amanuenssina. Kuten veljensä, kirjakauppias-kustantaja-kauppaneuvos G. W. Edlund, hänkin kuului

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan. Puolentoista vuosisadan takaa nämä veljekset ovat innoittaneet minua tutkimaan kansallisen kulttuurimme rakentumista 1800-luvulla.

Koko murre-sanakirjahanke on karkeasti jaettavissa seuraaviin ajanjaksoihin:

1) ”muinaishistoria” eli historian hämäristä 1700-luvun valistuksen kautta autonomian ajan alkuun 1809 (vasta varhaisia sanakirjoja ja kielioppeja suomen kielestä);

2) modernin tieteen viriäminen ja monipuolistuminen 1800-luvulla Turun Akatemian siirryttyä Helsinkiin 1828, kansallisromantiikan ja humanistisen tutkimuksen esiinnousun myötä — tällöin myös ajatus murre-sanakirjasta syntyi, 1860—1870-luvuilla;

3) murre-sanakirjahankkeen vakiintuminen ja järjestäytyminen 1890—1920-luvuilla;

4) lopullinen keruutyö ja sanakirjan toimittaminen ja julkaiseminen (1920-luvulta 2000-luvulle — artikkelityö aloitettiin 1940-luvulla, ja SMS:n ensimmäinen osa julkaistiin 1980-luvulla).

Näistä vaiheista keskityn kahteen keskeisimpään (2 ja 3). Seuraan tutkimuksessani erityisesti suomen kansankielen sanakirjan taivalta ensimmäisistä aatteista 1860-luvun lopulta aina eri järjestäytymisvaiheiden kautta vuoteen 1925, jolloin Sanakirjasäätiö aloitti toimintansa. Pyrin kartoittamaan hankkeen organisatoriset vaiheet eri aikakausina sekä kuvaamaan hankkeen keskeistä toimintaa: murteenkeruuta ja sen kehittymistä. Sanakirjan toimitustyöhön en puutu, sillä se lähti kunnolla käyntiin vasta Sanakirjasäätiön aikana.

Aloitan kartoitukseni luvussa 2 luotaamalla fennistiikan yleistä aatehistoriallista taustaa ja kuvaamalla lyhyesti fennistisen dialektologian syntyä ja kehitystä, erityisesti murre-sanakirjan (aineiston) tuottamisen kannalta. Luvuissa 3—6 paneudun tarkemmin murrehankkeen organisaatiohistoriaan ja keruiden järjestämiseen. Olen niissä jakanut hankkeen sen kehityksen kannalta olennaisiin vaiheisiin. Muutama otteeseen keruut ja sanakirjatyö piti nimittäin järjestää uudestaan, ja kutsun näitä järjestelyjä ryhdistäytymisiksi — varojen ja resurssien kuihduttua piti ottaa uutta vauhtia. Luku 3 käsittelee hankkeen alkua, luvut 4—6

kolmea ryhdistäytymisvaihetta. Lopuksi (luvussa 7) pohdin murrearkiston ja sen keruuprojektin sekä SMS:n merkitystä fennistiikalle ja suomalaiselle yhteiskunnalle.

2. Fennistiikan aatehistoriallista taustaa

Suomen tieteen historia on pitkä ja mielenkiintoinen. Jo keskiajalla oppia ja sivistystä lähdettiin hakemaan etelä- ja keskieurooppalaisista yliopistoista, ja Turun Akatemian perustaminen 1640 loi suomalaisen tieteen varsinaisen pohjan, jolle 1700-luvulla ryhdyttiin rakentamaan (Nuorteva 2003: 11). Fennistiikka ja muut kansalliset tieteet syntyivät ja eriytyivät Suomessa kuitenkin vasta paljon myöhemmin, historia ehkä varhaisimpana. Uskonpuhdistuksen, humanismin ja valistuksen myötä siirryttiin hiljalleen nykyisenkaltaiseen tiedekäsitykseen. Kansallisromanttisen ja nationalistisen nousun myötä kehittyivät 1800-luvulla myös muut ns. kansalliset tieteet, eli fennistiikan ja historian lisäksi kotimaisen kirjallisuuden, kansanrunouden ja kansatieteen tutkimus. Suomen kielen tutkimus eriytyi fennougristiikasta vasta suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen professuurin perustamisen myötä 1892. (Karlsson 2003: 179.)

Päiviö Tommila (2003: 39) kirjoittaa: ”Suomalaisen 1800-luvun tutkimuksen suuri linja oli tieteellistyminen.” Maan ainoa yliopisto kehittyi saksalaismalliseksi tiede- ja sivistysyliopistoksi, ja sen rakenne modernisoitui. Tommila (mts. 41—42) kutsuu 1820—1850-lukujen kansallisen identiteetin etsintää Suomi-projektiksi. Tämä on erittäin osuva nimitys. Koko 1800-luvun tutkimuksessa on nähtävissä voimakas pyrkimys kaiken suomalaisen ja alkuperäisen kansankulttuurin korostamiseen. Kartoitan tässä luvussa fennistiikan aatehistoriallista taustaa, sitä pohjaa ja niitä olosuhteita, joissa suomen murteiden sanastonkeruuseen ryhdyttiin.

2.1. Kansallisten tieteiden taival Turusta Helsinkiin

Ennen Turun Akatemian siirtymistä Helsinkiin Keisarilliseksi Aleksanterin-yliopistoksi (1828) suomen murteita oli tutkittu varsin satunnaisesti ja hajanaisesti. Suomea kyllä puhuttiin, mutta kirjakieli oli vasta kehittymässä. Ensimmäinen suomen kielellä kirjoitettu painotuote oli Mikael Agricolan *ABC-kiria* vuodelta 1543 tai 1544, kirjoitettu kielen ja kirjoituksen oppimisen tueksi. Tärkein suomen kielen kirjallinen käyttötarkoitus oli pitkään hengellinen, ja reformaatio ja humanististen

tieteiden nousu nostivatkin kiinnostusta suomen kieleen: latinan valta-asemaa uskonnon ja tieteenkin kielenä vahvistanut katolinen kirkko heikkeni Ruotsi-Suomessa, ja suomea alettiin vähitellen käyttää julkiseen viestintään ja hallintoon (Lehikoinen 1995: 179; Lehikoinen—Kiuru 1991: 3).

Mikko Korhonen (1986: 11—25) kirjoittaa seikkaperäisesti fennougriinien juurista aina keskiajan hämäristä alkaen. Jo Turun Akatemian aikana yksittäiset tutkijat laativat kielioppeja ja sanastoja suomen kielestä, nekin lähinnä käytännön tarpeisiin. Mitään järjestelmällistä tieteellistä esitystä suomen murteiden sanastosta ei kuitenkaan ilmestynyt vielä pitkään aikaan.

Ensimmäisenä suomalaisena sanakirjana on pidetty vuonna 1637 ilmestynyttä ruotsalaisen Eerikki Juhananpoika Schroderuksen sekä hänen suomalaisen apumiehensä, Oulun silloinen kappalaisen Markus Paavalinpoika Sadeleruksen teosta *Lexicon Latino-Scondicum* (Lehikoinen—Kiuru 1991: 50; ks. myös SKS:n Keskustelemukset 7.12.1898, 18. §, s. 90, *Suomi* III:17). Tämä ”latinalais-skandinaavinen” sanakirja sisälsi 2 400 sanaa 36 asiaryhmässä latinaksi, ruotsiksi, saksaksi ja suomeksi, ja se oli tarkoitettu koulupojille latinan oppimisen apuneuvoksi.

1700-luvun lopulla Turun Akatemia eli valistuksen aikaista kukoistuskauttaan, mm. H. G. Porthanin toiminnan ansiosta. Hän oli kaunopuheisuuden professori ja samalla yksi niistä varhaisimmista fennisteistä, jotka loivat toiminnallaan perustan suomen kielen ja sen murteidenkin tutkimukselle. Hänen uushumanistinen kiinnostuksensa kansanrunouteen vaikutti nimittäin myös historian ja suomen kielen selvittelyyn, ja tänä aikakautena syntyivät mm. Porthanin *De poësi Fennica* sekä jo aiemmin Daniel Jusleniuksen *Vindiciae Fennorum* ja *Suomalaisen sana-lugun coetus*. (Nuorteva 2003: 32—35.) Nämä teokset eivät kuitenkaan olleet murre-sanakirjoja, eikä mitään systemaattista ja tyhjentävää murteiden sanastollista tutkimusta ollut vielä olemassa.

Näihin aikoihin alettiin jo ilmaista laajemman sanakirjan tarve, myös dialektologiselta ja etymologiselta kannalta. Mm. Porthan (1739—1804) ja Christfrid Ganander (1741—1790) keräsivät kukin tahollaan materiaalia kattavaa suomen kielen sanakirjaa varten. Ganander laatikin sanakirjan, joka kuitenkin julkaistiin vasta 1937—1940 (faksimilena, ladottuna 1997; ks. Koivusalo 2004), mutta Porthan

ei päässyt alkua pidemmälle, vaan joutui luovuttamaan ymmärrettyään hankkeen vaatimat suunnattomat keruu- ja valmistelutyöt (Korhonen 1986: 23—24). Ei Porthan eikä maamme ensimmäinen tieteellinen seurakaan, Aurora-seura (ks. esim. Manninen 2000), vielä kyennyt ryhtymään murre-sanakirjan valmisteleeseen. Suomen kansankielen sanakirja-aatteen herääminen ja hankkeen varsinainen lähtölaukaus olivat vielä yli sadan vuoden päässä tulevaisuudessa.

1800-luvulle tultaessa moderni kielentutkimus ja fennistiikka olivat vielä lapsenkengissään. Turun Akatemiassa ei ollut oppituolia suomen kielen tutkimusta tai opetusta varten, ei sellaista vielä edes ajateltu. Tieteen kieli oli latina, ja hyvin harvat oppineet olivat syntyisin suomenkielisestä rahvaasta. Yläluokka käytti ruotsia, saksaa, venäjää tai ranskaa. Suomen kieli ei ollut edes kehittynyt täysimittaiseksi kirjakieleksi, jota olisi voinut analysoida tieteellisesti ja käyttää kaikkiin elämän osa-alueisiin.

Tämä kiehtova vuosisata oli joka tapauksessa kiihtyvän kasvun aikaa. Koko Euroopassa oli vallalla kansallisromanttinen aatevirtaus, ja tämä näkyi Suomen 1809 muuttuneessa tilanteessa siten, että 1810-luvulla ns. Turun romantikot alkoivat Akatemiassa yhä enemmän kiinnostua suomen kielen kehittämisestä sekä kansanperinteen ja -runouden tallentamisesta. Näitä uranuurtajia olivat muiden muassa A. I. Arvidsson, A. J. Sjögren ja K. A. Gottlund. (Lehikoinen 1995: 182—183; Turun romantiikan saksalaisvaikutteista ja kansanrunouskiinnostuksen heräämisestä ks. tarkemmin Hagner 2000.)

Innostuksessa tuli kuitenkin äkillinen tauko. Turun palo 4.—6. syyskuuta 1827 muodostui merkittäväksi virstanpylvääksi Suomen (yliopisto)historiassa. Akatemia kärsi pahoja vaurioita ja sen kirjasto tuhoutui — kuten lähes koko kaupunki. Lokakuun 21:ntena annettu keisarillinen säädös määräsi yliopiston siirtymään Helsinkiin, jossa koko opetus- ja tutkimustoiminta organisoitiin uudelleen (Korhonen 1986: 35; Tommila 2003: 39—41). Samalla uudesta pääkaupungista tuli vähitellen Suomen sivistyselämän keskus, mm. C. L. Engelin uuden empirekeskustan myötä. Jo vuonna 1830 oli aloittanut kokoontumisensa Helsingin romantiikan kansallinen keulakuva, Lauantaiseura, johon kuuluivat mm. melkein kaikki sen ajan keskeiset kansallissankarimme: Snellman, Runeberg, Cygnaeus, Castrén, Topelius ja Lönnrot (Lehikoinen 1995: 183; Lehikoinen—Kiuru

1991: 5). (Tähän suurmiestemme joukkoon voisi mielestäni yhdistää vielä Paciuksen, mutta hän saapui Helsinkiin vasta joitakin vuosia myöhemmin, eikä tietääkseni ollut Lauantaiseurassa mukana.)

Fennistiikan kannalta Turun palon jälkeisiä merkittäviä tapahtumia olivat ensimmäisen suomen kielen lehtoraatin ja ensimmäisen suomen kielen ja kirjallisuuden professuurin perustaminen yliopistoon. Ensimmäiseksi lehtoriksi tuli 1829 C. N. Keckman, professoriksi 1851 M. A. Castrén. (Korhonen 1986: 35—39, 50—52; Suutari—Salo [toim.] 2001: 5, 16.) Vielä oli kuitenkin pitkä matka järjestäytyneeseen murteentutkimukseen, sanastonkeruusta puhumattakaan.

Huomattava seikka suomen kielen ja kansallisten tieteiden polulla oli myös kansallis-tieteellisten seurojen perustaminen, merkittävimpinä Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (1831) ja Kotikielen Seura (1876). Ei niinkään yliopiston, vaan näiden seurojen piirissä ajatukset fennistisistä tutkimus- ja sanakirjahankkeista alkoivat vähitellen itää ja organisoitua.

2.2. Kalevala ja Lönnrotin Suomalais-ruotsalainen sanakirja

Kalevala kuuluu suomalaisen kirjallisuuden, kielen ja kulttuurin järeimpiin kulmakiviin. Yhdessä *Kantelettaren* ja muiden kansanrunojen kanssa siitä tuli 1800-luvun ”Suomi-projektin” (ks. s. 4) keskeinen johtotähti. Tieteet ja taiteet ammensivat siitä elinvoimaa ja suomalaista identiteettiä. Aikakauden taidesuuntausta kutsutaankin karelianismiksi. Niin sanottu Kalevala-prosessi (ks. Honko 2000: 10—11) osui yksiin autonomian ajan yhteiskunnallisten pyrkimysten kanssa ja vahvisti niitä. Suomen kielen virallinen asema koheni vähitellen.

Kielentutkimuksen kannalta vähintään yhtä merkittäväksi muodostui toinen Lönnrotin suurista hankkeista, nimittäin hänen toimittamansa *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*, joka ilmestyi ensin neljänätoista vihkona vuosina 1866—1880 ja kahtena niteenä vuosina 1874 ja 1880. Täydentävä lisävihko ilmestyi A. H. Kallion toimittamana 1886. Lönnrot oli aloittanut aineksen keruun sanakirjaansa varten jo 1840 perittyään hankkeen C. N. Keckmanilta, mutta lukuisten muiden toimiensa takia hän saattoi keskittyä sanakirjatyöhön täydellä tarmolla vasta eläkevuosinaan 1863—1880, monien apulaisten, mm. A. H. Kallion, avustamana. Lönnrotin sanakirja säilyi suomen kielen tärkeimpänä leksikaalisena lähteenä aina *Nyky-suomen sanakirjan* ilmestymiseen (1951—1961) saakka. (Korhonen 1986: 77—

78; yksityiskohtaisemmin Lönnrotin sanakirjan synnystä ks. Sulkunen 2004: 78—79.)

Lönnrotin sanakirja oli siihenastisista suomen kielen sanakirjoista ylivoimaisesti laajin, siihen kuului n. 200 000 hakusanaa, ja sen vaikutus suomen kansankielen sanakirjan syntymiseen on ollut äärimmäisen tärkeä. Hakusanojen paljous selittyi paitsi Lönnrotin sepittämällä johdoksilla myös sillä, että sanakirjaan oli otettu mukaan huomattavan runsaasti itämurteiden sanastoa, jota ei ollut edeltävissä sanakirjoissa huomioitu. Käyttöesimerkkejä Lönnrotilla on varsin paljon, mutta sanojen levikkitietoja eli saantialueita ei yleensä ole mainittu. (Lehikoinen—Kiuru 1991: 52.)

Kuten tulevista luvuista tarkemmin ilmenee, Lönnrotin sanakirja toimi hyvin pitkään murteidenkeruun pohja-aineistona, ja mielestäni Lönnrotin suursanakirjan ja murre-sanakirjan välillä on nähtävissä selvä yhteys: oli kyse saman kansallis-tieteellisen tutkimuksen jatkamisesta. Lönnrot oli kerännyt suuren määrän sanoja ja selittänyt ne (ruotsiksi), mutta murreaate kannusti tutkijoita eteenpäin, selvittämään kunkin seudun murre-sanat ja puheenparret. Lönnrotin sanakirja ei vielä riittänyt, sitä oli täydennettävä, oli saatava kattava kuvaus suomen murteiden sanastoista (suomeksi selitettynä) ja eri sanojen esiintymispaikoista — edelleen samaa suurta suomalaista pyrintöä varten; kirjakielen määrätietoinen kehittäminen vaati sanaston yhä tarkempaa tuntemusta, ja kansallisen identiteetin vahvistuminen itsenäistymistä kohti kuljettaessa sai aina vain lisää tuulta siipiensä alle.

2.3. August Ahlqvist ja modernin dialektologian synty fennistiikassa

Kiinnostus murteiden tutkimukseen liittyi osaltaan 1800-luvulla käytyyn ns. murteiden taisteluun, jossa kielimiehet kehittivät suomen kirjakieltä sivistyksen vaatimiin tarpeisiin — ottaen vaikutteita sekä itä- että länsimurteista. (Korhonen 1986: 67—70; Häkkinen 1994: 436—451.) Ennen varhaisnykysuomen kautta (joka käsittää 1820—1870-luvut) suomen kirjakieli oli yksipuolisesti länsimurteista, tarkemmin sanottuna lounaismurteista, hallinnollisen ja kirkollisen keskuksen, Turun, vaikutuksesta. (Yksityiskohtaisemmin suomen kirjakielen murretaustasta ks. Lauerma 2004.)

Lyhyenä puolen vuosisadan aikana kirjakielessä kuitenkin tapahtui suuri mullistus. Kansallisromantiikan mukaisesti suomea alettiin kehittää

kulttuurikieleksi. Kansanrunouden keruut ja *Kalevalan* julkaiseminen toivat näyttämölle myös itäsuomalaiset murteet. Murteiden taistelun lähtökohtana pidetään Reinhold von Beckerin kirjoitusta 1820 *Turun Wiikko-Sanomissa*, jossa hän vaati länsimurteiden ylivallan lopettamista kirjakielessä. Pitkään kirjoiteltiin ja väiteltiin eri murrepiirteiden paremmuudesta, länsi- ja itämurteiden puolesta ja niitä vastaan. Lopulta kiista kuitenkin päättyi kompromissiin, jossa nykyisenkaltainen kirjakielemme rakentui tasapuolisesti kaikkien päämurteiden pohjalle. Hyvä niin, sillä tämä lähensi kirjakieltä kansanmurteisiin, joista se oli vanhan kirjasuomen kaudella jo eriytyvässä. (Lehikoinen 1995: 221—224; Lehikoinen—Kiuru 1991: 4—7.)

Murteista ja erityisesti suomen kielen rikkaasta sanastosta piti siis saada lisää tietoa. Kuvan luominen suomen kielestä, sen menneisyydestä ja murteista oli 1800-luvun fennistiikan suuri kansallinen tehtävä. Valtava sanaston suomalaistaminen ja sepittäminen sekä kirjakielen elävöittäminen olivat yleviä tavoitteita, jotka säilyivät kielitieteilijöiden aatoksissa vielä pitkään.

Fennistisen dialektologian historiassa tapahtui merkittävä murros August Ahlqvistin aikana. Hänen kirjoittamissaan ja toimittamissaan *Kieletär*-lehdissä (Ahlqvist 1871—1875), jotka ilmestyivät seitsemänä vihkona, ei ole mainintoja suomen kielen murteiden keruuprojektista. Martti Niinivaara (1931: 10—13) kirjoittaa kuitenkin SKS:n 100-vuotishistoriikissa otsikolla Ahlqvist ja murteentutkimusharrastuksen viriäminen:

”V. 1863, professorisitulovuotenaan, sai seuran sihteerinviran Aug. Ahlqvist, jonka jo nuorena ylioppilaana havaitsemme olevan seuran töissä ja toimissa mukana. Näiltä ajoilta lähtien, ilmeisesti etupäässä juuri A:n ansiosta, meillä ja nimenomaan SKS:n piirissä tapahtuva kielentutkiminen osoittaa suurta vilkastumista, kohdistuen eritoten suomen kansanmurteisiin. Seuran aikakauskirjaan alkaa ilmaantua yhä lukuisampia tämänlaatuisia tutkielmia, enimmäkseen kielen äänne- ja muoto-opilliseen puoleen kohdistuvia; ja useat niistä ovat tuloksia tutkimusretkistä, jotka seura on myöntämällänsä matka-avustuksella tehnyt mahdollisiksi.

Ensimmäinen tällainen apuraha, jolla oli tehtävä ’murteentutkintomatka Turun ja Porin väliseen maaseutuun’, annettiin keväällä 1864 J. A. Hahnssonille.”

Keruuapurahojen myöntämistä jatkettiin tulevana vuosikymmeninä, ja hiljalleen mielenkiinto kohdistui myös murteiden sanaston keräämiseen ja tutkimiseen. Ahlqvistilla oli tässäkin keskeinen rooli, ja murteentutkimusta ryhdyttiinkin aluksi harjoittamaan juuri SKS:n piirissä.

3. Murresanakirja-aatteen herääminen ja hankkeen alkuvaihe

Kartoitan tässä luvussa suomen murteiden sanastonkeruun alkuvaihetta 1860—1890-luvuilla. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotikielen Seura ryhtyivät kukin tahoillaan järjestämään keruita, aluksi varsin vaatimattomasti, mutta vuosisadan loppua kohden nähtiin jo selvä määrätietoinen pyrkimys suomen kansankielen sanakirjan valmistamiseksi.

3.1. Varhaiset murteenkeruut Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli perustamisestaan 1831 lähtien pitkän aikaa yliopiston lisäksi ainoa instituutio, joka harrasti suomen kielen tutkimusta ja viljelyä ylipäänsä missään muodossa, koko Suomessa. Ylioppilaat ja lukeneisto (joka vähitellen alkoi koostua myös suomea äidinkielenään puhuvista) lukivat ja kirjoittivat suomea yleisenä harrastuksena (moni vaihtoi kieltään ja nimensäkin), mutta murteiden keruu ja tutkimus oli pitkään varsin löyhissä kantimissa. Koko fennistiikka ja kansalliset tieteet käsitettiin harrastuneisuudesta huolimatta vielä pitkään eriytymättömänä kokonaisuutena, johon kuului suomen kieltä, kirjallisuutta, kansanrunoutta, kansatiedettä ja historiaa koskeva tieteenharjoitus. (Honko 1981: 10—11; Hovdhaugen ym. 2000: 137.)

Eri kieli- ja murremuotoja tutkittiin matkustamalla alueilla, joilla niitä puhuttiin, ja SKS:n keskeisiin toimintamuotoihin kuului alusta alkaen näiden tutkimusmatkojen rahoittaminen. Esimerkiksi Elias Lönnrot, SKS:n perustavan pöytäkirjan allekirjoittanut sihteeri, sai seuralta varoja jo perustamisvuonna — mm. *Kalevalaan* johtaneita keruumatkojaan varten. (Honko 1981: 11; Hirvonen ym. [toim.] 1981: 23.) Hänen n. 20 000 km käsittävät 11 kävellen tehtyä keruumatkaansa 1828—1845 tuottivat n. 65 000 kalevalaista runosäettä, kymmeniä kansansatuja ja tuhansia sananlaskuja (Lehikoinen 1995: 197). Paitsi kansanrunoutta, myös murteiden äänne- ja lauseoppia sekä sanastoa kerättiin, vähitellen enenevissä määrin.

Yliopistosta ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seurasta lähti siis opiskelijoita ja tutkijoita pitkillekin tutkimusretkille, ja muistiinpanoja näistä on säilynytkin, esimerkiksi SKS:n *Suomi*-sarjassa julkaistuissa pitäjänkertomuksissa. Niissä kerrottiin usein tutkittavan pitäjän maantieteestä ja historiasta, jonkin verran kielestäkin. Myös sukukieliä tutkittiin, mm. Sjögren ja Castrén tekivät urauurtavia

kielentutkimusmatkoja (ks. esim. Korhonen 1986: 41—61).

SKS ryhtyi julkaisemaan Toimituksiaan vuonna 1834, ja *Suomi*-sarjaa ryhdyttiin julkaisemaan vuodesta 1841. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Keskustelemuksia (Finska litteratur-sällskapetets förhandlingar) alettiin julkaista *Suomessa* vuonna 1856. *Suomi* oli alkujaan eräänlainen SKS:n vuosikirja, ja se onkin merkittävä lähteistö fennistiikan ja kansallisten tieteiden 1800-luvun historian tutkimisessa.

Keskustelemukset ovat SKS:n kokousten painettuja pöytäkirjoja, jotka toimivat hyvänä lähteenä oppihistorialliselle tutkimukselle. (SKS:n alkuperäispöytäkirjoihin ei ole tämän tutkimuksen puitteissa ollut tarvetta paneutua.) Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia -sarjassa on tutkielmani aikavälillä lähinnä monografioita (eli tutkimustuloksia) — toki murteita ja niiden keräämistäkin koskettelevaa, mutta murreanakirjahankkeen ydin on kuitenkin parhaiten löydettävissä Keskustelemusten pöytäkirjamerkinnoistä ja muista vastaavista, sanakirjahankkeen kulloisenkin kehysorganisaation asiakirjoista.

1840- ja 1850-lukujen *Suomi*-kirjoista löytyy joitakin yllä mainitsemiani pitäjänkuvauksia tutkimusretkiltä Suomen eri seuduilta, mutta sivuutan ne tässä yhteydessä, sillä ne eivät useinkaan sisällä muuta kielellistä substanssia kuin hajanaisia mainintoja tai kuriositeetteja, eikä niissä vielä kertaakaan mainita mitään murreanakirjan tekemisestä. Niistä saa kuitenkin yleistä kuvaa kansankielen keruun varhaisvaiheista.

Vanhimman yhä toimivan kansallis-kielitieteellisen seuramme varhaisilta vuosikymmeniltä ei siis orastavasta aktiivisuudesta huolimatta löydy vielä mainittavia jälkiä järjestäytyneestä murreanastojen keruutoiminnasta. 1860- ja 1870-luvuilla alkoi kuitenkin tapahtua, niin SKS:n kuin Kotikielen Seurankin piirissä.

3.2. SKS:n Kielitieteellinen Osakunta ja Kirjallinen Kuukauslehti

1860-luvulle tultaessa suomen kielen kehitys oli edelleen huimassa vauhdissa. Harrastuneisuus ”isänmaallisissa aiheissa” oli lisääntynyt (vrt. *Suomi*-sarjan alaotsikko: *tidskrift i fosterländska ämnen* tai *kirjoituksia isänmaallisista aineista/aiheista*, aikakaudesta ja julkaisusarjan jaksosta riippuen). SKS:aan perustettiin vähitellen erilaisia osastoja ja jaostoja, joita kutsuttiin osakunniksi

(sittemmin myös valiokunniksi ja osastoiksi) — näitä ei siis tule sekoittaa yliopiston osakuntiin (jotka nekin myöhemmin osallistuivat murteenkeruihin ja muihin kansallisiin hankkeisiin, ks. esim. Paunonen 1976: 384—385). Ylioppilasosakunnissa alkoi vuodesta 1876 lähtien, Wiipurilaisen Osakunnan kuraattorin Otto Donnerin 1874 pitämän puheen johdosta, vilkas innostus aineellisen kansankulttuurin keräämiseen. (Ks. tarkemmin *Ylioppilaat kansaa etsimässä* 2004.)

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuraan oli jo aiemmin perustettu Historiallinen Osakunta, ja keväällä 1868 perustettiin Kielitieteellinen Osakunta. Sen toimikunnan muodostivat tuolloin prof. A. W. Ingman (esimies), dos. J. L. F. Krohn, maist. F. W. Rothsten, maist. Ahlman sekä kand. T. G. Aminoff (sihteeri). (SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan Keskustelemukset 1868—1870, s. 485, *Suomi* II:8.) Kielitieteellisen Osakunnan tehtävänä oli kaiken suomen kieleen (ja liiviin, viroon, vatjaan ja vepsään) liittyvän kielentutkimuksen harjoittaminen, myös murteiden tutkiminen, jota pidettiin historiallisistakin syistä tärkeänä (ks. Niinivaara 1931: 14). Kielitieteellisen Osakunnan perustaminen liittyi SKS:n sisäiseen kriisiin, jonka syinä olivat poliittiset jännitteet (ks. tarkemmin Sulkunen 2004: 152—154).

SKS oli pari vuotta aiemmin ryhtynyt julkaisemaan *Kirjallista Kuukauslehteä*, jota ilmestyi viisitoista vuosikertaa vuosina 1866—1880. Lehti oli erityisesti Kielitieteellisen Osakunnan äänitorvi ja jatkoi myöhemmin toimintaansa nimellä *Valvoja*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja eritoten sen Kielitieteellinen Osakunta sekä 1876 perustettu Kotikielen Seuran olivat ensimmäiset instituutiot, joissa murteenkeruuaate sanakirjan toimittamista varten heräsi.

Kirjallisen Kuukauslehden vuosikertojen läpikäynti murteenkeruuta silmällä pitäen nostaa esiin jonkin verran mainintoja tutkimusretkien rahoituksista ja kohteista, useimmiten SKS:n vuosikokousten esitelmien ja vuosikertomusten yhteydessä. Näitä vuosikertomuksia siis julkaistiin paitsi *Suomi*-sarjan Keskustelemuksissa, myöskin *Kirjallisessa Kuukauslehdessä* — jossa lisäksi julkaistiin seuran Kielitieteellisen ja Historiallisen Osakunnan vuosikertomuksia. Nämä SKS:n kustantamat murteenkeruuretket todistavat innostuksen murteiden sanastonkeruuseen heränneen ja päässeen jo vauhtiinkin 1860-luvun lopulla. Seuraavaksi pari näytettä. (Olen tässä alaluvussa käyttänyt lähteenä *Kirjallista Kuukauslehteä* — ks. painetut asiakirjalähteet lähdeluettelossa —, mutta samoja

pöytäkirjoja löytyy myös *Suomi*-sarjan Keskustelumuksissa.)

SKS:n vuosikertomus 16.3.1866 sisältää seuraavat tiedot murteiden keräämisestä (*Kirjallinen Kuukauslehti* 1866: 69; harvennukset poistettu):

”— — pappismies D. Skogman Seuran kulutuksella on käynyt tutkiskelemissa Skandinawiassa asuwain Suomalaisten historiallisia muistelmia, kieltä sekä muita oloja. Samaten on maisteri Hahnsson Seuran awulla tehnyt pienen retken Warsinais-Suomen lounaiskulmaan täyttääksensä edellisellä kesällä tekemänsä tutkinnot Turun murteesta. Kumpainkaan ei ole kuitenkaan wielä kerinnyt saada matkakertomustaan sekä keräyksiänsä valmiiksi.”

Kaksi vuotta myöhemmin seuran sihteerin vuosikertomuksessa todetaan (SKS:n sihteerin vuosikertomus 1868; *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868: 85):

”Seuran omista toimista mainittakoon ensiksi, että sen käskystä ja kulutuksella on tehty kaksi matkustusta. Ylioppilas A. Genetz on tutkinut Suojärven murteen, — —.”
[Toinen ”matkustus” ei liittynyt suomen kielen murteisiin.]

Varsinainen ensimmäinen suomen kansanmurteiden sanakirjan suunnittelusta löytyy *Kirjallisesta Kuukauslehdestä* vuodelta 1868, Kielitieteellisen Osakunnan ensimmäisistä pöytäkirjoista (myös *Suomi*-sarjassa). Tähän viittaa myös Vilppula (1976: 67) lyhyessä katsauksessaan murre-sanakirjan taustaan sekä Paunonen (1976: 374) Kotikielen Seuran 100-vuotishistoriikissaan. Vastaperustetussa Kielitieteellisessä Osakunnassa sanakirja-asian otti esiin F. W. Rothsten (SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan kokous 2.5.1868 [raportti]; *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868: 189):

”Esimies aloitti kokouksen puheella ’Suomen kielen käyttämisestä kirjakielenä’, joka puhe on ollut luettavana tämän lehden viime numerossa. Tämän johdosta syntyneessä keskustelussa lausui maisteri Rothsten, että murteitten tutkinnot myöhempinä aikoina osaksi olivat syrjäyttäneet tuon tärkeän toimen, joka koski kielen varojen kokoamiseen ja lause-opillisten lakien selvittämiseen; että hänenkin mielestään kirjakieli terveellistä elin-ainetta saadakseen kaikella muotoa olisi kartutettava kansan-omaisilla sanoilla ja puheenparsilla, sekä muutenkin kielen omituisesta luonnosta enemmän kuin tähän asti vaaria pidettävä; jonka vuoksi hän ehdotti, että tarpeelliseksi osviitaksi jossakin kirjoituksessa selitettäisiin, mitkä seikat parhaasta päästä tutkimista vaativat. Päätettiin niin tehdä.”

Käytännössä tässä perätään jonkinlaista keruuohjelmaa. Murteiden keräämisen motivaatioksi mainitaan kirjakielen kehittäminen. Tämä oli yleinen tendenssi, joka jatkui vielä melko pitkään. Mainitut ”murteitten tutkinnot”, jotka olivat Rothstenin mukaan syrjäyttämässä ”kielen varojen kokoamisen”, olivat juuri niitä SKS:n kustantamia varhaisia tutkimusretkiä — mutta on huomattavaa, että tässä yhteydessä itse sanastonkeruu asetetaan etusijalle: varsinaiset murretutkimuksetkin tarvitsivat lähdeaineistoa (omien sanaluetteloidensa lisäksi), ja siitä oli kova tarve. Samassa

kokouksessa ”Osakunta päätti Seuralle ensi kesänä tutkittavaksi ehdottaa kielimurteen Nurmijärven, Wihdin, Lohjan, Karjalohjan, Kiskon ja Sammatin seurakunnissa.” (Mp.) Myöhemmin tämän matkan teki Paavo Salenius, ja retken tulokset julkaistiin *Suomi*-sarjassa.

Seuraavassa kokouksessa 30.5.1868 maisteri Rothsten esitti julkaistavaksi kirjoitusta, joka ilmestyi *Kirjallisen Kuukauslehden* samassa numerossa otsikolla ’Suomen kielen ystäville’ (Rothsten 1868). Tämä on se ”tarpeellinen osviitta”, jota Kielitieteellinen Osakunta heti alkajaisikseen kaipaili. Siinä selostetaankin jo melko seikkaperäisesti murteenkeruun tavoitteita ja keruumenetelmiä (mts. 187):

”Suomenkielisten pyrintöjensä etevimmäksi, jos kohta kaukaiseksi, päämääräksi Osakunta on ajatellut Suomen kielen aarre-aittaa, semmoista sanakirjallista teosta, joka Suomeksi Suomen kielen varat sanoineen, lauselmineen, puheenparsineen sääntillensä laatii ja näin kielemme omituisen luonnon ilmiin tuopi.”

Nämä lienevät varhaisimmat tunnetut suomen kansankielen sanakirjan ”syntysanat”. Jo heti tästä ensimmäisestä luonnehdinnasta lähtien tulevaan murre-sanakirjaan toivotaan sisältyvän ”sanat, lauseimat ja puheenparret”. Tämä toistuu myöhemmissäkin vaiheissa, Setälän sanakirjaohjelmassa asti (ks. luku 4.1. ja liite 2). ”Suomen kielen varat” tarkoittavat murteiden rikkautta. Kontekstin merkitys ymmärrettiin siis jo varhain: pelkästä sanaluettelosta merkityksineen ei olisi ollut yhtä paljon hyötyä. Lisäksi kirjoituksessa kaavaillaan ”synonyymillistä sanakirjaa” sekä puheenparsien, lauseopin ja ”satujen elikkä juttujen” keräämistä (Rothsten 1868: 187). Vaikuttaa siltä, että sanakirjahanke oli tässä vaiheessa melko eriytymätön kokonaisuus (kuten kielentutkimus ja fennistiikka vielä yleensäkin), haluttiin varmaan jotenkin saada yksiin kansiin sekä murre-sanat, puheenparret että muitakin kielen osa-alueita selvittävät kokoelmat. Toisin sanoen ei vielä täysin ymmärretty hankkeen valtavia mittasuhteita, vaikka päämäärä asetettiin ”kaukaiseksi”. Edelleen kirjoituksessa todetaan hankkeen tavoitteista seuraava (mts. 188):

”Meidän on sanojen ytimeen tunkeuminen, on niitä rinnatusten punnitseminen, niiden kesken oikia jako tekeminen, että ne näin itse kukin pääsisivät omaa piiriänsä häiritsemättä hallitsemaan. — — Lisätietoja kaipaa oppi sanojen johdosta niinkun myös niiden keskinäisestä sovusta (konstruktionista). — — Suomenkielinen selitys, jos tutkittavaksi otetut sanat sillä varustetaan, tuottaisi monta etua, niinpä huomauttaisi paremmin samanmielisistä elikkä yhtäveroisista sanoista ja alustaisi ylhäällä mainittua Suomen kielen sanakirjaa. Olisi paikkakin ilmoitettava, kussa kutakin sanaa viljellään.”

Tavoitteina oli siis jo tässä vaiheessa ilmaista sanakirjan muodossa murre sanojen merkitykset ja levikki. Monet keskeiset piirteet kansankielen sanakirjasta oli jo alun alkaen lausuttu julki.

Seuraavina vuosina toiminta jatkui hiljalleen, sanakirjahanke ei saanut vielä merkittävästi uutta tuulta siipiinsä. *Kirjallisesta Kuukauslehestä* sekä SKS:n ja Kielitieteellisen Osakunnan pöytäkirjoista (*Suomi*-sarjassa) on kuitenkin luettavissa, miten yksittäisiä keräyksiä ja tutkimuksia teetettiin, ja toisinaan Osakunta vastaanotti murremuistiinpanoja ja muita lähetyksiä. Vuosina 1869—1878 lehdessä on mainittu vain muutamista kustannetuista matkoista ja valmistuneista murretutkimuksista. (Nämä yksittäiset tiedonannot antaisivat aihetta tarkempaankin tutkimiseen.) Kaikkiaan 1800-luvun loppupuolisko näyttää olleen murre sanakirjan kannalta melko hitaan kehityksen aikaa. Mitään yhtenäistä ja pysyvää ei vielä saatu käyntiin, vaikka kiinnostus oli jo virinnyt. Seuraavan kerran hanke tulee voimallisemmin esiin SKS:ssa vasta 1890-luvulla varsinaisen sanakirjaohjelman myötä.

3.3. Kotikielen Seuran osuus kansankielen sanakirjahankkeessa

Jos suomen kansankielen (eli murteiden) sanakirjahankkeen varhaisimmat säilyneet maininnat ovatkin SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan nimissä, ei pidä kuitenkaan unohtaa toista hyvin tärkeää tahoa, jolla oli merkittävä osa hankkeen etenemisessä ja sen aineiden keräämisessä. Myös Kotikielen Seura toimi 1800-luvun viimeisellä neljänneksellä aktiivisesti suomen murteiden sanastonkeruun ja orastavan sanakirjan hyväksi.

Kotikielen Seura perustettiin vuonna 1876 August Ahlqvistin johdolla yliopiston Savo-Karjalaisessa osakunnassa (ks. Paunonen 1976: 310—315). Se oli perustamisaikanaan harvinainen suomen kielen tutkimiselle ja viljelylle omistautunut ylioppilasseura, johon kuului jäseniä muistakin yliopiston osakunnista — jäsenyys ja koko seura eivät siis rajoittuneet osakuntaan tai edes yliopistoon, vaan vuosisadan loppuun mennessä siitä kasvoi elinvoimainen tieteellinen seura, jolla oli merkittävä tehtävä fennistiikan eteenpäin viemisessä ja kielenhuollossa (mts. 367—369, 413—414; Korhonen 1986: 84).

Paunonen (1976: 313) mainitsee Kotikielen Seuran 100-vuotishistoriikissaan, että jo ennen seuran syntyä oli SKS:n lisäksi muitakin pienempiä yhdistyksiä, joissa harrastettiin suomen kielen kysymyksiä. Muiden

muassa oli v. 1868 ”historian ja kielitieteen tiedekuntaan” (siis yliopistoon) syntynyt kielitieteellinen yhdistys, jonka esimiehenä Ahlqvist oli. Myöskin oli yliopiston Savo-Karjalaisen osakunnan piirissä jo aiemmin, 1846—1847, toiminut Suomalais-Seura, jossa Ahlqvist niin ikään oli ollut mukana. Näistä seuroista ei kuitenkaan ole jäänyt kirjallisuuteen sitä käsitystä, että niissä olisi mitenkään laajemmalti pyritty keräämään suomen murteita, sanakirjan kaavailemisesta puhumattakaan.

Kotikielen Seurassa puolestaan murteissanakirja tuli keskustelun aiheeksi 1877, vuosi seuran perustamisen jälkeen. Paunonen (1976: 369) määrittelee kansankielen sanakirjan epäilemättä suurisuuntaisimmaksi hankkeeksi, mihin seura on ryhtynyt. Tärkeän aloitteen tekijänä oli Akseli Borenus. Kahdessa kokouksessa keväällä 1877 (9.4. ja 7.5.) hän perusteli sanakirjan tärkeyttä ja ehdotti mm. Lönnrotin sanakirjaa käytettäväksi keruun perustana. Käytännössä näin tehtiinkin vielä vuosikymmenien ajan (vrt. myöhempien keruupuneuvojen syntyyn luvuissa 4.2. ja 5.4.). Saman vuoden kesäksi muutamat seuran jäsenet sitoutuivatkin keräämään murreosanastoaineistoa (mts. 369—370). Kotikielen Seura siis oli aivan alkajaisikseen ottanut murreosanakirjan sydämen asiakseen.

Paunonen (1976: 369—374) kuvaa yksityiskohtaisesti Kotikielen Seuran osuutta kansankielen sanakirjan hankkeessa. Heti alusta seuran jäsenet keskustelivat mm. keruun käytännön seikoista: kuinka murreosanastoja olisi kerättävä kyselemällä Lönnrotin sanakirjan sanoja ja josko SKS:ltä voisi saada kerääjille sanakirjat. Merkittävän aloitteen sanakirjahankkeen edistämiseksi teki jo samassa kokouksessa 7.5.1877 seuran jäsen O. A. F. Lönnbohm. Paunonen (mts. 370) kirjoittaa:

”Lönnbohm esitti vielä, että seuralle valittaisiin vakinainen leksikografi, jonka tehtävänä olisi koota seuralaisten tekemiä sanastohuomioita. ’Tämmöiseksi virkamieheksi ehdotteli sama puhuja ylioppilas A. V. Forsman’in, koska hän on etenkin huvitettu kieleemme sanakirjallisesta puolesta.’ Tällä tavoin A. V. Koskimiehestä tuli suomen kansankielen sanakirjatyön ensimmäinen virallisesti nimitetty leksikografi.”

Tämän jälkeen hankkeessa oli lyhyt suvantovaihe, kun asiaa lykättiin seuran esimiehen poissaolojen ja muiden syiden vuoksi. Marraskuussa 1880 Kotikielen Seura kuitenkin asetti nelihenken komitean, joka hyödynsi seuran siihen asti keräämää murreaineistoa Lönnrotin sanakirjan lisävihkoon, jonka toimitti A. H. Kallio 1886. (Paunonen 1976: 371.) Lönnrotin sanakirja oli lopullisesti valmistunut kuusi vuotta aiemmin, mutta kun aineistoa ja täydennystä sanastoon riitti, julkaistiin

17 000 hakusanaa käsittävä lisävihko (Korhonen 1986: 78).

1880-luvulla Kotikielen Seurassa keskusteltiin murreanoista ahkerasti, ja sanakirja-asiakin pidettiin vireillä (ks. tarkemmin Paunonen 1976: 371—372). Maaliskuussa 1889 seuran esimieheksi tuli Ahlqvistin jälkeen Arvid Genetz, joka ensi töikseen laaditutti valmistavalla toimikunnalla työsuunnitelman, jossa perättiin varmoja ja selviä keruuohjeita sekä valmiiden painoasuisten kyselykaavojen toimittamista. Kotikielen Seuran kokouspöytäkirjassa (13.4.1889, 5 §.) mainitaan toivotuista sanaluetteloista seuraavaa:

”— — sanaluetteloita, joissa olisivat esim. Lönnrotin sanakirjaan otetut emäsanat.
— — Puheena olevain emäsanain eroittamisen Lönnrotin sanakirjasta oli toht. Krohn suostunut hyväksymään laudatuuri kirjoitukseksi suomenkielessä.”

SKS:ltäkin päätettiin anoa avustusta, mutta Genetzin esimieskausi päättyi lyhyeen ja hanke hyytyi jälleen kerran. (Paunonen mp.; mainittu pöytäkirjaviite.) Kotikielen Seuran ansioksi on kuitenkin luettava uuttera järjestelmällisyys, sillä jo varhaisessa vaiheessa (ennen 1890-luvun puoliväliä) valmistui tuo haikailtu keruuapuneuvo, perussanasto. Tätä mitä ilmeisimmin Lönnrotin sanakirjaan perustuvaa ”juurisanastoa” tai ”emäsanastoa” en ole arkistoista vielä löytänyt, mutta siihen viitataan myöhemmin sanakirjaohjelmassa ja sittemmin käytetyn keräilyosanaston esipuheessa (Setälä 1896: 92; Ekman [toim.] 1899: XIII; ks. tarkemmin liite 2 sekä sitaattia luvussa 4.2. s. 26).

Esimieheksi vaihtui vuonna 1890 E. N. Setälä. Oletettavasti keruu jatkui hiljalleen kuten ennenkin, mutta Kotikielen Seuran pöytäkirjojen mukaan sanakirja-asiaan palattiin vasta 13. huhtikuuta 1894 (Paunonen 1976: 372). Tässä kokouksessa on nähtävissä lähtölaukaus Setälän legendaariseen sanakirjaohjelmaan: ”Esimies, prof. Setälä, huomautti erittäin murreanastoiden keräystä. Sitäkin työtä varten oli vielä tulevaisuudessa ohjelma suunniteltava, — —.” (Mp.) Ohjelma syntyi parin seuraavan vuoden aikana, ja vaikka se on jäänyt Setälän nimiin, ei ansio ole yksin hänen. Rothsten, Borenus ja Lönnbohm sekä muut aktiivit 1800-luvun loppuvuosikymmeninä, niin SKS:n kuin Kotikielen Seurankin parissa, vaikuttivat kaikki osaltaan keruihin ja niiden suunnitteluun.

4. Sanakirjahankkeen ensimmäinen ryhdistäytyminen

Ensimmäisistä aatoksista vuodesta 1868 lähtien kansankielen sanakirja oli elänyt varsin heiveröisenä hankkeena SKS:n ja Kotikielen Seuran piirissä. Vuosisadan loppua kohden siihen kuitenkin saatiin uutta pontta, ja kutsunkin tätä ensimmäistä järjestäytyntä ja suunnitelmallista vaihetta (n. 1895—1916) murre-sanakirjan historiassa sen ensimmäiseksi ryhdistäytymiseksi. Vastuunkantajaksi nousi SKS.

4.1. Sanakirjaohjelma 1895—1896

Se, että E. N. Setälä esitti 1890-luvun loppupuoliskolla kuuluisan sanakirjaohjelmansa (ks. esim. Korhonen 1986: 139; itse ohjelma: Setälä 1896), on melko yleisesti tunnettu seikka (ks. mm. Karlsson—Enkvist 2000: 239; Vilppula 1976: 67; Häkkinen 1994: 533; Tuomi 1970: 9 ja 1975: 9). Tästä ohjelmajulistuksesta saivat alkunsa pitkät keruu- ja sanakirjaprojektit. Mutta kuinka kaikki oikeastaan tapahtui?

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokouksessa 6. marraskuuta 1895 F. W. Rothsten esitti toimitettavaksi ”Suomen kielen sanakirjaa” (SKS:n Keskustelemukset 6.11.1895, 13. §, s. 64—65, *Suomi* III:13). Siis sama mies, joka oli tehnyt ensimmäisen tunnetun aloitteen SKS:n Kielitieteellisessä Osakunnassa runsaat 27 vuotta aiemmin. Rothsten toimi pitkään SKS:n sihteerinä. Pöytäkirjan kolmannentoista pykälän olen oheistanut kokonaisuudessaan liitteeksi 1. Keskeinen sisältö siinä on se, että Rothsten ehdotti Kielitieteellisen Osakunnan ja Kotikielen Seuran yhteistyötä, jotta saataisiin aikaan ohjelma sanakirjan valmistamiseksi. Sanakirjan, joka ”kriittillisellä tarkkuudella” selostaisi suomen kielen sanavarat perin pohjin. Rothsten piti ”suuren-arvoisena” sitä, että se, mikä ”vielä piilee kansan suussa”, tulisi sanakirjaan mukaan. (Mp.) Muutamia muita sitaatteja Rothstenin ehdotuksesta (mp.):

”Siitä saakka kuin Lönnotin sanakirja lisävihkoineen valmistui [osa 1 1874, osa 2 1880, lisävihko 1886], on työ tällä alalla ollut melkein kokonaan seisahuksissa, on varsin suureksi vahingoksi ollut seisahuksissa, — —. Ryhdyttäköön siis viipymättä työhön, mutta järjellisellä tavalla, tarkasti mietittyä ohjelmaa noudattamalla. — — Rahoja Suomal. Kirjallis. Seura ei tällä haavaa voi puheen-alaiseen hankkeeseen paljon panna, voi se kuitenkin palkita ainakin puhtaaksi-kirjoituksen työn. Mutta rahat ne eivät ennenkään ole meillä tämmöisissä yrityksissä voimia liikkeelle panneet, vaan kansallinen mieli.”

Hanke siirtyi siis vähitellen SKS:lle, mutta Kotikielen Seura ei

suinkaan vielä ollut kuvioista poissa. Rothstenkin kehotti ehdotuksensa lopuksi SKS:aa kääntymään Kotikielen Seuran puoleen. Paunosen (1976: 372) mukaan 27. marraskuuta 1895 (siis kolme viikkoa SKS:n kokouksen jälkeen) pidetyssä Kotikielen Seuran kokouksessa oli käsiteltävänä SKS:ltä tullut pöytäkirjanote, jossa seuraa kehoitettiin valitsemaan edustajansa suunniteltuun yhteishankkeeseen. Toimikuntaan valittiin mm. E. A. Ekman (myöhemmin nimeltään Tunkelo), joka oli tuolloin vielä ylioppilas. (— Paunosen mukaan; toisesta lähteestä käy ilmi että hän oli jo fil. kand. [SKS:n Keskustelemukset 4.3.1896, 9. §, s. 102—104, *Suomi* III:13]. Toki hän on saattanut tällä aikavälillä valmistuakin.)

Samassa Kotikielen Seuran kokouksessa (27.11.1895) Setälä esitti kolme sanakirjatavoitetta, jotka laajenivat pari kuukautta myöhemmin sanakirjaohjelmaksi SKS:ssa. (Ks. tarkemmin Paunonen 1976: 372—373.)

Rothstenin kaipaamaa ”kriitillistä” sanakirjaohjelmaa ei tarvinnut kauan odottaa. Vuodenvaihteen jälkeen, 12. helmikuuta 1896 SKS:n kokouksessa käsiteltiin E. N. Setälän ehdotusta kolmesta eri sanakirjatyöstä, jossa hän viittaa Rothstenin edeltävän syksyn ehdotukseen. (Näiden kokousten välissä pidettiin kaksi kokousta, joissa murre-sanakirja-asiaa ei käsitelty.) Tuon kokouksen pöytäkirjan neljännen pykälän olen hieman lyhennellen oheistanut liitteeksi 2, sillä Setälän siinä esittämä mietintö on murre-sanakirjan ja sen historian kannalta tärkeä dokumentti (SKS:n Keskustelemukset 12.2.1896, 4. §, s. 89—96, *Suomi* III:13). Siinä kirjoitettiin tulikirjaimin fennistiikan suurimpien hankkeiden suunnitelmat moniksi vuosikymmeniksi, jopa yli vuosisadaksi eteenpäin.

Aluksi Setälä kiittää Rothstenia hankkeen nostamisesta esiin, ja käy sen jälkeen suoraan asiaan (Setälä 1896: 89):

”Suomenkielen sanavarojen mahdollisuutta myöten täydellinen kerääminen ja julkaiseminen on sangen laajaperäinen asia, ja jos tahdotaan tyydyttää sekä tieteen että käytännön vaatimuksia en usko sitä voitavan tehdä yhdellä Littren tai Dalinin tapaisella selittävällä sanakirjalla, vaan siihen tarvittaisiin kolme eri teosta. Nämä teokset olisivat:

- 1) Kansankielen sanakirja,
- 2) Vanhemman kirjakielen sanakirja, sekä
- 3) Nykyisen kirjakielen sanakirja.”

Tässä vaiheessa oli siis ymmärretty, että kaikkea ei voinut mahduttaa yhteen sanakirjaan. Kansankielen sanakirjan laatimiseen ryhdyttiin tämän ohjelman jälkeen tarmokkaammin kuin ennen, mutta myöskin *Vanhan kirjasuomen sanakirja* ja

lopulta *Nykysuomen sanakirjaan* johtanut osahanke käynnistettiin vähitellen. Myöhemmin joukkoon liittyivät *Karjalan kielen sanakirja* ja *Suomen kielen etymologinen sanakirja*.

Tämän tiiviin julistuksen jälkeen Setälä ryhtyy yksityiskohtaisesti kuvailemaan, kuinka kansankielen sanakirja olisi tuotettava — sanakirjaohjelmassa koko hanke saa ensimmäistä kertaa selvemmat piirteet (Setälä 1896: 90):

”Kansankielen sanakirjan tulisi antaa mahdollisuutta myöten täydellinen kuva suomalaisesta kansankielestä sekä Suomen valtiollisten rajojen piirissä että myös Inkerinmaalla, Pohjois-Ruotsissa ja Norjassa sekä Vermlannissa (kuitenkin erottamalla pois inkerismurteen ja Suomen alueesta sen osan, jossa puhutaan karjala-aunukselaista murretta). Sen tulisi siis

1) sisältää kaikki kokoonsaatavat kansankielessä tavattavat sanat, eikä suinkaan vain varsinaisia n. s. murre sanoja;

2) esittää ne kunkin sanan eri muodot, jotka eri murteissa tavataan, koottuina kirjakielen mukaisten rubriikkisanojen alle, sekä valaista kunkin sanan käytäntöä lausetavoilla ja puheenparsilla;

3) esittää mahdollisuutta myöten kunkin sanan ja sanamerkityksen maantieteellinen ala.”

Setälä (kuten aiemmin Rothstenkin [SKS:n Keskustelemukset 6.11.1895, 13. §, s. 64—65, *Suomi* III:13]) kuvailee näin syntyvää sanakirjaa suoranaiseksi aarreaitaksi tieteelliselle tutkimukselle. Paitsi päämurteiden sanastonkeruuta Setälä pitää tarpeellisena myös poimintoja kansankirjailijoiden teoksista, Porthanin sanakokoelmista, Gananderin sanakirjasta sekä kansanrunouskokoelmista. (Setälä 1896: 90.)

Keskeiseksi keinoksi itse murre sanastojen tehokkaammaksi keräämiseksi Setälä (mts. 91) kuitenkin kaavailee ”jonkinmoisten keräelmä-sanastojen” laatimista. Niiden olennaiset piirteet ja keruun järjestämisen peruseriaatteet asetetaan ohjelmassa paikoilleen. Setälän mukaan jonkinlainen luonnos keräily sanastoksi olikin jo olemassa. (Tämä oli Kotikielen Seuran keruitaan varten valmistama ”juurisanasto”, ks. sitaattia s. 26.)

Suunnitelmaan kuului laajemman ja lyhyemmän keräily sanaston valmistaminen. Laajemman kantasaston ”tulisi sisältää johonkin määrin kaikki kielen kantasanat” sekä tärkeimmät johdannaiset. Sanaston ulkomuotoonkin kiinnitettiin huomiota: sanojen väleihin ja erityisesti marginaaleihin Setälä toivoi jätettävän väliä, ehdottaapa hän myös joka toisen sivun jättämistä tyhjäksi. Jo tässä vaiheessa kaavailtiin myöskin melko eritellysti, miten sanaluetteloihin ja lipuille merkittäisiin kussakin murteessa tavattavat sanat. (Setälä 1896: 91.) Myöhemmin

nämä ohjeet täsmenivät vielä huomattavasti (ks. luku 4.3.). Setälällä oli jo tässä vaiheessa kokemusta kenttätutkimuksesta. Keruutyöhön hän toivoo jo tässä vaiheessa osanottajiksi opiskelijoita ja muitakin kiinnostuneita (ohjelma olisi ollut mahdoton toteuttaa vain tutkijoiden voimin). Kuitenkin jonkinlaisen koordinaattorin merkitys nostetaan esiin (mts. 91—92):

”Epäilemättä ottaisivat suomenkieltä ja kirjallisuutta opiskelevat ylioppilaat ja ehkäpä myös muut kansalaiset ollaksensa keräämisyössä avullisina, josa tämmöiset kokoamista helpottavat blankettisanakirjat aikaansaataisiin. Joku keräystyön koossapitäjä olisi ehkä kuitenkin valittava.”

Lopuksi Setälä (1896: 95—96) toteaa, että SKS:lla on edessään varsin mittava tehtävä:

”Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on jo antanut suomenkielen sanakirjan ohjelman muodostamisen Kielitieteellisen osaston toimikunnan ja Kotikielen seuran edustajien toimeksi. Minä toivon että tässä esiintuoduista näkökohdista saattaa olla jotakin hyötyä ohjelmaa valmistettaessa sekä päätettäessä, mihin käytännöllisiin toimenpiteihin on ryhdyttävä.

Suuri ja laajaperäinen tehtävä on suomenkielen sanavaraston kerääminen ja julkaiseminen. Se on kuitenkin semmoinen työ, josta Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ei saa vetäytyä pois, vaan joka, niin kuin seuran sihteeri lausui, ’on seuran tärkeimpiä tehtäviä’.”

Setälän sanakirjaohjelmassaan mainitsemat keräelmäsanastot ja blankettisanakirjat toteutuivat runsaan kolmen vuoden kuluttua E. A. Ekmanin ([toim.] 1899) toimittamana *Suomen kielen keräilysanasto I* -nimisenä teoksena. Myöhemmin tuli paljon muitakin keruupuneuvoja. Ne olivatkin tässä ”suuressa ja laajaperäisessä” hankkeessa kipeästi tarpeen.

Ohjelmassa oletetaan yhden murteen keruujaksi vain viisi kuusi viikkoa. Tämä osoittautui myöhemmin suorastaan utopistiseksi optimismiksi. Koko sanakirjahanke oli vasta aivan alussa, huolimatta vuosikymmenien harrastuksesta. Myöhemmin keruut organisoitiin ponnekkaammin, ja vielä 1960-luvulla kerättiin oikein toden teolla — itse sanakirjan toimittaminen ja julkaiseminen jatkuu vielä nykyäänkin, yli sata vuotta sanakirjaohjelman lanseeraamisesta. Jo Kotikielen Seuran kokouksessa 7.5.1877 Lönnbohmilla oli realistisempi käsitys hankkeen suunnattomista mittasuhteista (Paunonen 1976: 370):

”— — kun työ myös tulee kestämään jonkun kymmenkunta vuotta ja kentiesi enemmänkin, niin voihan taas ajatella, että vast’edes ilmaantuu alkaville sanojen kokoilijoille seuraajia kotipitäjästään, jotka parsivat ja pitkittävät edellisten työtä.”

Paunonenkin (mp.) totesi vielä vuonna 1976 ”parsijoiden ja pitkittäjien” olevan yhä tarpeen.

Setälä ehdotti ohjelmassaan jättämään kansankielen sanakirjan tähtäimestä pois mm. karjalan kielen (murteet). Tästä nousi kiivas polemiikki maisteri A. W. Ervastin kanssa, jota käytiin sanomalehdissäkin. Ervasti puolusti myös karjalan ottamista sanakirjaan mukaan, mutta Setälä perusteli kantansa tomerammin ja SKS pysyi päätöksessään. (Ks. keskustelu tiivistetyssä muodossa: SKS:n Keskustelemukset 13.5.1896, 4. §, s. 20—30, *Suomi* III:14.)

4.2. Suomen kielen keräilyosanaston synty 1896—1899

Kotikielen Seuran ja SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan ponnistelut tuottivat tulosta, ja sanakirjaohjelman mukaan SKS ryhtyi todella toimiin kansankielen sanakirjan aineiden keräämiseksi. Keväällä 1899 E. A. Ekman alusti Kotikielen Seurassa keskustelun murteiden sanastoainesten keruumenetelmistä (Paunonen 1976: 373). Alustus ei ole säilynyt Kotikielen Seuran pöytäkirjojen yhteydessä, ja käyty suullinen keskustelukin kuitataan pöytäkirjassa (6.5.1899, 2 §.) varsin lyhykäisesti:

”Kokouksessa, johon erityisesti oli kehoitettu saapumaan kaikkia, jotka kesän kuluessa aikovat ryhtyä keräämään kansankielen sanavaroja, luki keskustelun aluksi maisteri E. A. Ekman asiallisen esityksen, miten keräystä olisi toimitettava. Kun useat läsnäolijat tämän lisäksi vielä olivat kertoneet kokemuksiansa, neuvoteltiin lopuksi kansanmurteiden sopivimmista transkriptionitavoista.”

Osaksi tämän keskustelun pohjalta Ekman laati samana keväänä toimittamansa *Suomen kielen keräilyosanasto I* -teoksensa alkuun käytännön keruuohjeet (Paunonen mp.). (Äännekirjoitusohjeista ks. tarkemmin luku 4.4.) Itse sanastoa hän kylläkin toimitti muutaman vuoden ajan. Tapahtumien kulku oli seuraava.

Setälän sanakirjaohjelma otti tulta heti, sitä julkaistiin sanomalehdissäkin. Helmikuun 24. päivänä 1896, alle kaksi viikkoa SKS:n sanakirjaohjelman lanseerauskokouksen jälkeen, kokoontui Setälän luona syksyllä asetettu toimikunta, johon kuuluivat SKS:n Kielitieteellisestä Osakunnasta maist. F. W. Rothsten, prof. E. N. Setälä ja toht. H. Paasonen sekä Kotikielen Seurasta fil. kand. E. A. Ekman ja ylioppilas K. Karjalainen. Toimikunnan lausunto esitettiin SKS:n kokoukselle. (SKS:n Keskustelemukset 4.3.1896, 9. §, s. 102—104, *Suomi* III:13.) Lausunnossa hyväksyttiin yksimielisesti Setälän esittämät periaatteet ja ehdotettiin, että ryhdyttäisiin keräelmäsanakirja(i)n tekoon. SKS:n kokous suhtautui ehdotukseen myöntyväisesti. SKS:n Taloustoimikunta oli käsitellyt asiaa jo edeltä käsin, ”sanakirjavalioikunnan” jälkeen. Tässäkin kokouksessa Setälä oli ollut läsnä, ja

”selitti muun muassa, millä tavalla oli ajateltu, että keräämistointa varten tarpeelliseksi katsotut alustavat sanastot vähimmällä kustannuksella aikaansaataisiin”. Taloustoimikunta yhtyi valiokunnan tuumiin ja ehdotti SKS:n kokoukselle sekä ns. kantasanakirjan että lyhyemmän blankettisanakirjan painattamista. Ehdotukset menivät läpi, ja Ekman pestattiin työn tekijäksi. — Kielitieteellisen Osakunnan jäsenten, etupäässä Setälän, tehtäväksi jäi ”suosiollisesti” ja ”tarpeen mukaan” valvoa työtä. Taloustoimikunta ”luuli voivansa olla varma siitä, että hän [Ekman] kohtuulliseen maksuun tyytyisi”. (Mp.)

Seuraavat kolmisen vuotta (keväästä kevääseen 1896—1899) sanakirjahanke edistyy kuten ennenkin: muutamia tutkimus- ja keruuretkiä SKS kustantaa vuodessa, hajanaisia lähetyksiä saapuu. (Kuten sanottu, näitä pitäisi tutkia tarkemmin.) Lisää nostetta saadaan vasta Keräilyosanaston ilmestyttyä. Näiden vuosien aikana Ekman toimittaa sanastoa, ja tämä kehitys onkin SKS:n Keskustelumuksista (1896—1899) seurattavissa.

Muita SKS:n tänä aikana käsittelemiä asioita ovat mm. muiden (kaksikielisten) sanakirjojen toimittaminen, Lönnrotin ja Agricolan muistopatsaiden pystyttäminen, erilaiset kirjallisuus- ja ”opera”-kilpailut, apurahojen maksaminen runonlaulajille Miihkali Perttunen ja Larin Paraske sekä tavanomaiset kokousasiat. (Ks. esim. SKS:n Keskustelemukset 20.1.1897, 4. §, s. 96—97, *Suomi* III:14 ja 16.3.1899, 2. §, s. 115—116, *Suomi* III:17.)

Näinä vuosina myös Kotikielen Seuran aikakauslehti *Virittäjä* (*Uusi jakso*) alkoi ilmestyä säännöllisesti, ja SKS:ltä pyydettiin ja saatiin avustusta tätä varten, ensimmäisen kerran vuodeksi 1897 600 mk — jota vastaan SKS sai 400 *Virittäjän* vuosikertaa (SKS:n Keskustelemukset 13.5.1896, 6. §, s. 31—33, *Suomi* III:14). Muutama vuosi myöhemmin, kun murteenkeruu oli kunnolla käynnistetty, SKS piti tärkeänä nostaa *Virittäjän* tukemiseen annettua summaa — sillä se nähtiin myös tärkeäksi keruukanavaksi. Kielitieteellinen Osakunta toteaa lausunnossaan (SKS:n Keskustelemukset 7.11.1900, 5. §, s. 68—70, *Suomi* III:19):

”Virittäjän mahdollinen lakkaaminen olisi epäilemättä katsottava todelliseksi tappioksi suomen kielen sekä tieteelliselle että käytännölliselle viljelykselle, ja mielestämme olisi täysi syy, että, — —, Suom. Kirj. Seura ojentaisi sille auttavan kätensä. Seura voisi sen tehdä sitä suuremmalla syyllä, kun se voisi, niinkuin Kotikielen Seuran anomuksessa on viitattu, ruveta käyttämään *Virittäjää* tiedusteluorganina sana-, kansanrunous- ja kansatieteellisissä keräyksissä.”

Kolmisenkymmentä vuotta myöhemmin *Virittäjän* korvasi tällaisena ”tiedusteluorganina” *Sanastaja*-lehti.

Paitsi matkoilta suomen kielen äänne-, sanasto- ja lauseopillisia havaintoja saatiin myös lähetyksinä. Esimerkiksi SKS:n kesäkuun 1. päivän kokouksessa vuonna 1896 (SKS:n Keskustelemukset 1.6.1896, 4. §, s. 41, *Suomi* III:14)

”Ilmoitettiin, että Seuran oli ollut ilo saada ’Porin lyseon murreyhdistykseltä’ vastaanottaa ensimmäinen osa sen toimittamaa ’murre-sanastoa’, joten Seuran päättämää suomalaisen sanakirjan työtä oli soveliaalla tavalla alustettu.”

Todennäköisesti Porin lyseolaiset olivat innostuneet oman murre-sanaston toimittamiseen sanomalehdessä julkaistun sanakirjaohjelman kautta.

Seuraavan kerran keräelmäsanastohanke mainitaan SKS:n vuosikokouksessa 1897 (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1897, 2. §, s. 126—127, *Suomi* III:14). Tekeillä olevien hankkeiden joukossa luetellaan

”Aijottua Suomen kielen sanakirjaa varten tarpeellinen keräelmä-sanasto filos. kand. E. A. Ekmanilla. — — Vastamainitut keräelmä-sanastot on kand. Ekman ottanut toimittaksensa, ja valmistunee toinen niistä, nim. tuo kantasanoja esittelevä, vielä tänä keväänä. Siinä on nyt käsikirjoituksessa ehditty K-kirjaimen keskivaiheille.”

Kuitenkin työhön meni vielä runsaat kaksi vuotta. Näinä vuosina on SKS:n kokousten talousasioissa luettavissa merkintöjä siitä, että Ekmanille maksettiin ”Keräyssanakirjan” toimituspalkkaa, 200 tai 300 mk kerran vuodessa (ks. esim. SKS:n Keskustelemukset 15.9.1897, 20. §, s. 50, *Suomi* III:15). Myöhemmin Ekmanin palkkiosta todetaan seuraavaa (SKS:n Keskustelemukset 1.6.1898, 8. §, s. 40, *Suomi* III:17):

”Taloustoimikunnan ehdotuksesta Seura päätti: — — että filos. kandidaatti E. A. Ekmanille hänen toimitettavanaan olevasta keräelmä-sanakirjasta maksetaan 100 markkaa painoarkilta, siihen luettuna palkkio kirjan levittämisestä ja tarpeellisesta kirjeenvaihdosta — —.”

Tämä on huomattavaa: Ekmanille päätettiin maksaa jo ennen kirjan painosta ilmestymistä myös toimimisesta sen levittäjänä uusille kerääjille! Tästä ja mainitusta kirjeenvaihdosta lisää tuonnempana (ks. luvut 4.6.—4.7.). Kirjan valmistuttua Ekman sai toimituspalkkiota 2 500 mk (SKS:n Keskustelemukset 20.9.1899, 12. §, s. 50, *Suomi* III:19).

Koko murre-sanakirjahankkeen kustannuksia arvioidaan SKS:n ”valtio-avun” anomuksessa seuraavasti (SKS:n Keskustelemukset 19.1.1898, 9. §, s. 108—109, *Suomi* III:15):

”— — Ne [molemmat keräelmäsanastot] maksavat yhteensä n. 2,000 m. Mitä kustannuksia puheen-alainen laajaperäinen ja aikaa vievä hanke [kansankielen sanakirja] muutoin vaatii, on vaikea edeltäpäin laskea. Selvää on kuitenkin, että Seura alustavia töitä vireellä pitääksensä toistaiseksi vuosittain tarvitsee 3,000 à 4,000 m.”

Hankkeen tärkeys ja sen jatkuvuuden turvaamisen merkitys siis ymmärrettiin. SKS sitoutui noudattamaan sanakirjaohjelmaa, ja tämä tarkoitti konkreettisia taloudellisia sijoituksia vuosittain.

Seuraavassa vuosikokouksessa (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1898, 2. §, s. 155, *Suomi III:15*) hankkeen mainitaan edelleen edistyneen:

”Hankkeissa olevaa ’Suomen kielen sanakirjaa’ varten laadittavista kahdesta keräelmäsanastosta tämä ennen pitkää käsikirjoituksessa valmistuva sisältää kantasanat sekä merkityksensä puolesta huomattava johdannaiset, ja aikomus on levittää se kaikkialle ympäri maata kieleemme ystävien käytettäväksi, että sen johdolla kävisi tarpeellisia lisäyksiä kansankielemme sanavaraston, lauselmien ja puheenpartten puolesta tekeminen.”

Samana keväänä ”Keräelmäsanastoa” päätettiin Taloustoimikunnan ehdotuksesta painaa tuhat kappaletta (SKS:n Keskustelemukset 6.4.1898, 7. §, s. 12, *Suomi III:17*). Seuraavan vuoden vuosikokouksessa keräilyosanaston painattamisen todetaan olevan jo pitkällä: ”62:s puoliarkki ladottu, päästy *T*-kirjaimeen.” (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1899, 2. §, s. 122, *Suomi III:17*.) Alle kolme kuukautta myöhemmin teos ilmestyi.

Esipuheessaan Ekman kertoo ensin Rothstenin ja Setälän ehdotuksista ja toistaa Setälän sanakirjaohjelman valikoiden ja kommentoiden. Seuraavaksi hän selostaa itse Keräilyosanaston syntyä (Ekman [toim.] 1899: V):

”Hyväksyen tämän [siis Setälän] ohjelman noudatettavakseen Seura [SKS] päätti seuraavassa kokouksessaan [3.4.1896] ’heti ryhtyä toimiin kansankielen sanakirjan aikaansaamiseksi, jonka tulisi siinä laajuudessa sisällyksen ja alan puolesta, joka prof. Setälän esityksessä oli ehdotettu, antaa niin tarkka kuva suomalaisesta kansankielestä, kuin mahdollista.’ Seura samalla uskoi allekirjoittaneen [Ekman] toimitettavaksi isomman ’keräelmä-sanakirjan’, jonka tehtävä tämän suurensuuntaisen kirjallisen hankkeen toteuttamisessa lukijalle jo ylempää on käynyt selväksi. — Siinä tämän kirjan syntymisaihe ja tarkoitus, joka, kauan jo viivytettyänsä ainesten keräilyä alkamasta aikaisemmin, nyt vihdoin on valmis tarkoitukseensa käytettäväksi.”

Seuraavaksi Ekman kertoo Keräilyosanaston koostamisesta, siitä millä perusteilla mitäkin sanoja on mukaan otettu (mts. V—VI, harvennus poistettu):

”Sanaston kokoonpanossa ovat Lönnotin ’Suomalais-ruotsalainen sanakirja’ ja A. H. Kallion siihen täydennykseksi toimittama ’Lisävihko’ olleet pohjana. Näiden teosten suuresta sanavarastosta on jätetty pois ensinnäkin aunukselaisiksi tai Venäjänkarjalaisiksi merkityt sanat, — —. Tarpeettomia olivat tietysti myöskin lainatut ja seipetyt tiedesanat ja kehittyneempien ammattiolojen oppisanat, joiden ymmärtäminen ja oikea käyttäminen edellyttää korkeampaa tietopuolista tai ammattisivistystä, — —. Sitä vastoin on sellaiset ’sivistyssanat’, joiden saattoi olettaa

yleisen liikenteen, sanomalehti- y. m. s. kirjallisuuden kautta, yhteiskunnallisessa elämässä y. m. teitä myöten yleisesti levinneen murteisiin, koitettu saada joukkoon, — —. Vielä on jätetty tähän ottamatta yleensä johdannaiset, joilla Lönnotin sanakirjasta päättäen ei ole ollut itsenäistä merkitystä, vaan jotka tuntuvat seipetyiltä, — —.”

Lönnotin sanakirjan ja sen lisävihon lisäksi Keräilysanaston toimitusperiaatteissa mainitaan lähteinä käytetyn muitakin sanastoja. Ekman mainitsee Knut Cannelinin (1888) ”Tutkimus Kemin kielenmurteesta” -teoksen sekä *Virittäjän* kaksi ensimmäistä säännöllisen ilmestymisen (Uusi jakso) vuosikertaa (1897 ja 1898) — niissä olevat sanaluettelot. Lisäksi hän kävi Keräilysanastoa varten läpi kymmenen käsikirjoitusta, joiden sijaintipaikoiksi ilmoitetaan joko SKS:n, Kotikielen Seuran tai ”Suomalaisen seminaarin” arkisto. Käytännössä Keräilysanaston toimitustyö on siis ollut hyvin täsmällistä: mukaan on otettu kattavasti juuri silloin ajankohtaiset tutkimukset, on pyritty kokoamaan siihenastinen murre-sanatietämys jotta tulevista kokoelmista tulisi mahdollisimman monipuolisia. Viimeiseksi Ekman mainitsee saaneensa sanoja muitakin teitä (Ekman [toim.] 1899: VII): ”Eräitä sanoja olen saanut tovereilta ja tuttavilta, moniaan merkinnyt muistoon kotipuolesta, kirjallisuudesta y. m.”

Edelleen esipuheessa tehdään huolellisesti selkoa sanaston järjestyksestä, esitystavasta ja oikeakielisyydestä. Lopuksi tulevat toimittajan anteeksipyytelyt, kiitokset kollegoille sekä paatoksellinen propaganda (mts. XII—XIII):

”Asian luonnosta johtuu että teos olemukseltaan on oikeastaan kymmeniä tuhansia sisältävä kysymysjoukkio. Se ei lähde antamaan, vaan hakemaan vastauksia, tietoja! Omasta puolestaan se ei saata esiintyä suurin vaatimuksin. Ainesten valinnassa, järjestämisessä ja esitystavassa, oikeinkirjoituksessa, jopa painoasussakin on epäjohdonmukaisuutta, jonka tottuneempi tekijä olisi ennakoita työtapaansa tarkemmin harkiten voinut väistää. Tekijän tyydyttimiksi jää vain tieto, että tämän ilmestyessä ensi viivykki tulee poistuneeksi hankkeen varsinaiselta toetuttamiselta. — Alussa luultiin saatavan tämä apuneuvo syntymään lisäälyillä ja pyyhkimällä eräästä Kotikielen seuran vuosia sitten toimittamasta ’juurisanastosta’. Se toive ei kuitenkaan näyttänyt mahdolliselta toteuttaa, vaan pian näkyi, että kirja oli kokonaan kirjoitettava uudestaan. Se olkoon selityksenä mainittu siitä, että viivytytys tämän tähden on tullut ensi odotuksia pitkälisempi.

Taipaleensa päähän päästyään outo kulkija mielellään kiittää oppaitaan, toimittaja etupäässä prof. E. N. Setälää, toht. Yrjö Wichmannia ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeriä, maist. F. W. Rothstenia, joiden ystävällinen, varsinkin ’ohjeiden’ laadinnassa tarpeellinen apu on kaiken matkaa ollut saatavana, sekä Seuran kielitieteellisen osakunnan entisiä jäseniä prof. A. Genetziä ja toht. H. Paasosta, jotka tarkastivat käsikirjoituksen alkupuolta (A—H).

Kun Kirjallisuuden Seuran uusi kansallinen yritys — oikeastaan vain

entisien jatkoa — nyt pääsee alkuun, sanakirjan valmistustyön siirtyessä laajemmalle työmaalle, joka Auran rannoilta ja Laatokan lahdilta, jopa Nevan takaa ulottuu Lapin tunturien tuolle puolen Ruijan suille, saakoon se satoja osanottajia, tuhansittain työntekijöitä. Joka kulmalta rientäköön ahkeria muurahaisia kantaen korttansa kekoon! Silloin työ joutuu ja voi tulla aineensa arvoinen.”

Ekman siis kehitti Keräilysanaston määrätietoisesti juuri murreosanakirjan aineiston keruuohjeeksi ja keruun apuvälineeksi. Ahkeria muurahaisia tosiaan riensikin keontekoon tulevina vuosina. Keon rakennusohjeet oli annettu Keräilysanastossa.

4.3. Keräilysanasto — ensimmäinen ohjeistettu murteenkeruumetodi

Keräelmäsanakirjoja suunniteltiin syntyvän kaksi (vrt. sanakirjaohjelma: Setälä 1896: 91). SKS:n toimitusten osana 92 ilmestynyt Ekmanin toimittama teos onkin nimekkeeltään *Suomen kielen keräilysanasto I*; sen esipuhe on päivätty 15.5.1899 (Ekman [toim.] 1899). Suppeammaksi suunniteltua kakkososaa (jonka piti sisältää mm. vanhat liettualaiset, germaani- ja slaavilaiset lainasanat sekä sivistyskäsitteiden nimet) ei koskaan ilmestynyt, vaikka sitä muutamana tulevana vuonna suunniteltiin; sopivaa tekijää ei löytynyt. Keruissa paljon käytettyä ykkösosaa (kantasanaa) painettiin kuitenkin kahdenlaisia: sekä normaaliversioina että kaksin verroin paksumpina niteinä, joissa joka toinen lehti sisälsi sana-artikkeleita ja joka toinen lehti oli ruutupaperia, käytännön keräilytyön muistiinpanojen helpottamiseksi. Näin jokaisella aukeamalla oli yhdellä sivulla sana-artikkeleita ja toisella tyhjää paperia.

(Sanakirjojen ja muiden teosten julkaiseminen välilehditettyinä versioina oli vanha tapa jo Jusleniuksen ajoilta, ja 1800-luvun lopulla mm. Ahlmanin ja Eurénin sanakirjoista oli välilehditettyjä kappaleita, joita SKS:lle saapuikin murremuistiinpanoilla täydennettyinä.)

Keräilysanastoihin tehtyjen merkintöjen lisäksi käytettiin sanalippuja, aivan kuten Setälä (1896: 91) oli ohjelmassaan kaavaillut: ”— — merkittäisiin lipuille, joiden koko olisi määrätty ja joita seura voisi pitää varalla.”

Esipuheen jälkeen Keräilysanastossa on jakso ’Ohjeita Keräilysanaston käyttäjille’. Otsikon alaviite täsmentää ohjeiden käyttöä (Ekman [toim.] 1899: XIV): ”Kirjoitettu yhdenmukaisuuden saavuttamiseksi varsinaisesti Kirj. Seuran stipendiaatteja varten. Muitakin kerääjiä pyydetään suosiollisesti ottamaan huomionsa erittäin ohjeiden kohdat — —.”

Tämän otsikon alle on painettu säe Kalevalasta: ”Ei sanat salahan joua” — tämä toistuu sanakirjaprojektin mottona myöhemmissäkin vaiheissa, mm. Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön (ks. luku 5) osakekirjoissa. Valitsin tämän osuvan säkeen myös tutkimukseni nimeksi.

Keräilysanaston ohjeet (Ekman [toim.] 1899: XIV—XXIX) jakautuvat neljään pääjaksoon:

- I. Yleisiä.
- II. Kerääminen.
- III. Muistiinpanot.
- IV. Äännekirjoitus.

Yleisissä ohjeissa (I) kerrotaan keräyksen tarkoituksesta ja painotetaan tietojen luotettavuuden ja tarkkuuden tärkeyttä. Keräämisohjeissa (II) on viisi alakohtaa:

- 1) opastetaan kerääjää tutustumaan murteeseen ”äänneopilliselta puolelta”;
- 2) kehoitetaan käyttämään vakinaista tiedonantajaa, kielimestaria, ja ohjeistetaan sellaisen kriteereihin — ”selväpuheinen, vanhempi (mies)henkilö” jne.;
- 3) kerrotaan keräämisessä olevan kaksi päätapaa: kysely ja kuuntelu, joista kyselystä kerrotaan tässä kohdassa tarkemmin;
- 4) kuuntelu keruumenetelmänä;
- 5) suositus tutustua kielimestarin ja kansan ajatuspiiriin ja elämään mahdollisimman hyvin.

Jaksossa Muistiinpanot (III) opastetaan yksityiskohtaisesti murremerkintöjen tekemiseen sekä lipuille että Keräilysanastoon. Setälän sanakirjaohjelmassa perätyt määräkokoiset liput saavat selkeät mittansa ja tarkat käyttöohjeensa (Ekman [toim.] 1899: XVII; harvennukset originaalitekstistä, lihavointi poistettu, alaviite lisätty omalle paikalleen omien hakasulkumerkintöjeni avulla):

”Muistiinpanot tehdään kahdeksannesarkin kokoisille (18 × 11 cm), hyvästä, viivatusta paperista (esim. virallinen n:o 3) leikatuille, sileäreunaisille lipuille,¹ [Alaviite:] Halukkaat saavat niitä tilaamalla Suom. Kirj. Seuralta (os. Helsinki). Kuukautta kohti riittänee ahkerallekin kerääjälle 2,500 t. 3,000 lippua. [Alaviite loppu.] joihin kirjoitetaan p o i k k i p ä i n , ainoastaan toiselle puolelle (ei kuitenkaan ylimmälle eikä alimmalle riville), musteella, mikäli mahdollista, ja selvästi.”

Lisäksi lippuihin tulee ohjeiden mukaan kirjoittaa ”a i n o a s t i y h d e s t ä sanasta ja vain poikkeustapauksissa kahdesta (ei useammasta) sen merkityksestä” (mp.). Edelleen määritellään hyvin tarkasti, mitä ja miten lippuihin tulee kirjoittaa, esimerkkien kera.

Varsin seikkaperäisesti johdatetaan myös Keräilysanastoon tehtävissä merkinnöissä eri alleviivaustapoja myöten. Erikseen mainitaan välilehtisistä sanastokappaleista, joihin toivotaan tietoja etupäässä sanojen merkityksistä ym.

lisätietoja, sopivasti lyhennettyinä.

Viimeiset muistiinpano-ohjeet käsittelevät keruukertomuksen laatimista (mts. XXIV):

”Lippuihin ja keräily-sanastoon tehtyjen muistoonpanojen mukaan kirjoitetaan — neljännesarkin suuruisille lehdille, ainoastaan toiselle sivulle — lyhyt selitys, jossa mainitaan 1) missä (pitäjässä ja kylässä) ja milloin kirjoittaja muistoonpanot teki, 2) kutka hänellä olivat apuna (kielimestarien nimet ja asuinpaikat, ikävuosien määrä ja ovatko he, sekä kuinka kauan ja missä, oleskelleet muun kuin kotimurteensa alalla, jossakin opissa, koulussa t. m. s.; mitä yksityisiä ääntämisominaisuuksia t. ”-virheitä” heillä mahdollisesti oli); 3) mitkä murrealan ahtaimmat rajat ovat, mikäli kirjoittaja niistä on tietoa saanut; 4) millä kirjaimilla ja merkeillä murteen ääntämistapaa on koetettu merkitä ja minkälaisia niitä vastaavat äänne-tyypit ovat kirjoittajan käsityksen mukaan; 5) muistoonpanoissa käytetyt lyhennykset ja niiden merkitys.”

Seuraavaksi ja viimeiseksi ohjeiden kohdaksi Ekman ottaa äännekirjoituksen (kohta IV). Ensin annetaan perustelut siihen, miksi tarvitaan tavallista suomen kirjaimistoa täydellisempi äännekirjoitusjärjestelmä:

”Jotta vastainen kansankielen sanakirja tulisi Kirjallisuuden Seuran tarkoituksen mukainen tiedemiehen, äidinkielen opettajan ja jokaisen perusteellisempain suomenkielen-opinnoiden harjoittajan y. m. kaikin puolin luotettava lähdekirja, niin että se esim. useihin kirjakielen oikeinkirjoituksen horjuviin kohtiin, — —, voisi antaa tarpeellista, luotettavaa johtoa, niin sen tulee äänneopillisessakin suhteessa olla ’mahdollisuutta myöten täydellinen kuva suomalaisesta kansankielestä’.” [Ekmanin sitaatti sanakirjaohjelmasta.]

Ekman kertoo pienestä vihkosesta (jota voi SKS:ltä saada), jossa on esitetty tarkempi äännekirjoitus, mutta esittää ohjeiden lopuksi myös karkeamman version, jota varsinkin kielitieteellisesti (ja foneettisesti) harjaantumattomimmat kerääjät voivat käyttää. Seuraavassa alaluvussa (4.4.) lyhyesti lisää äännekirjoitusohjeista.

Ennen varsinaisen sanaston alkua Keräily-sanaston ohjeiden jälkeen on muutamia sivuja, joilla on valmiita lomakkeita, otsikolla ’Tietoja tähän sanastokappaleeseen tehdyistä muistoonpanoista’. Näihin oli tarkoitus kirjata keruupaikat, -ajat ja tiedonantajat (sekä heistä tarkat tiedot) ynnä tiedot kerääjästä ja täytetyistä (tai lippujen perustana olleista) sivuista sanastossa. Tavoitteena oli siis paitsi lippujen keräyttäminen myös se, että kerääjät ottaisivat mukaansa omat kappaleensa Keräily-sanastoa ja palauttaisivat sitten nekin täytettyinä merkinnöillä ja muistiinpanoilla. Juuri näin meneteltiinkin.

4.4. Ohjeistus murremuistiinpanojen äännekirjoitukseen

Vaikuttaa siltä, että näihin aikoihin koko fennistisen tarkekirjoituksen systeemi oli kehitteillä. Tarve oli tietysti mitä ajankohtaisin. Stipendiaateille piti saada ohjeet.

Ekman laati ohjeellisen äännekirjoitusoppaan ensimmäisen käsikirjoituksen keväällä 1899, joten se on jo mainittu Keräilyosanaston ohjeissa (Ekman [toim.] 1899: XXIV—XXV):

”Tarkempi äänneiden merkitsemistapa, jota keräyksissä tullaan noudattamaan ja jota viime aikoina suomensukuisista kielistä meillä ilmestyneissä tutkimuksissa on jo noudatettu, on pääkohtiaan myöten esitetty pienessä vihkosessa, jonka voi saada Suom. Kirj. Seuralta.”

Äännekirjoitusvihkosen painattaminen kuitenkin viivästyi, ja siitä otettiin tänä ensimmäisenä keruukeväänä vain joitakin monisteita alkeellisella kopiokoneella — näitä vihkosia arvatenkin keruuohjeissa tarkoitetaan. (Alaluvusta 4.7. ilmenee, kuinka ohjevihkosta jaettiin heti stipendiaateille.) Seuraavana keväänä Ekman kirjoitti uuden version, jota mitä todennäköisimmin painettiin kerääjille jaettavaksi, mutta tästä painotuotteesta en ole onnistunut löytämään yhtään kokonaan säilynyttä kappaletta. (Saattaisi löytyäkin SKS:n arkistoista.)

Ekmanin äännekirjoitusehdotuksen alkuperäiset käsikirjoitukset ja muutama painettu sivu ovat tallessa Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan kirjaston Franzenian yksikössä (suomalais-ugrilaisen laitoksen yhteydessä). Ensimmäinen ja toinen käsikirjoitusversio (1899 ja 1900), jotka ovat kukin omiin vihkoihinsa muistiinpannut, on sidottu yksiin kansiin. (Lähdeluettelossa tämä lähde on Ekman 1899—1900, ja siihen perustuu loput tästä alaluvusta. Tarkempia viitteitä ei ole, sillä käsikirjoituksista puuttuvat sivunumerot.)

Ensimmäisen version nimiöledellä lukee: ”Äännekirjoitus-ehdotus suomen murteiden tutkijoille. Luonnos, jonka tekaisi E. A. Ekman.” Tämän jälkeen seuraa jakso ’Selitystä’, joka on päivätty 10.7.1899:

”Esiintyneistä syistä kirjoittaja on keskeyttänyt painatustyön tuokemmaksi. Toivottavasti tämä on asialle eduksi, jos herrat käyttäjät y. m. asianharrastajat hyväntahtoisesti antavat kirjoittajalle ehdotuksen johdosta huomautuksensa ja muistutuksensa tulevan lukukauden alussa.” [Tämän lisäksi Ekman mainitsee lähteistään.]

Tuoreemman version nimiöledellä lukee: ”Prof. E. N. Setälälle kiitollinen kirjoittaja. [Omistus ehkä koko sidokseen.] Äännekirjoitus-ehdotus suomen murteiden tutkijoille. Kirjoitti E. A. Ekman. Toinen laitos. Helsingissä, omalla kädellä, keväällä v. 1900.” Tällöin Ekman on myös kirjoittanut hieman laajemman esipuheen, otsikoitu ’Aluksi’ (alleviivaukset poistettu):

”V. 1893 eräät suomalais-ugrilaisien kielten tutkijat, herrat prof. Setälä, tohtorit Paasonen, Wichmann ja Wiklund, täällä Helsingissä sopivat yleisistä

näkökohdista, joita aikoivat noudattaa ja ovat sittemmin noudattaneetkin tutkittavainsa kielten äänteiden merkitsemisessä. Tärkeimmät näistä perusteista prof. Setälä esitti suullisesti eräässä Kotikielen seuran kokouksessa keväällä 1899 [vrt. luku 4.2., s. 22]. Hänen esityksensä ja tämän kirjoittajalle ystävällisesti antamaisa lisäselitysten johdolla allekirjoittanut sitten samana kevännä laittoi suomen kielen tutkijoita, etenkin kansankielen sanavarain kerääjiä varten äännekirjoitusehdotuksen, jota tekeleen kypsytettyä ja kiireen vuoksi painettiin hektografilla 25 kpl.

Tänä vuonna [1900] tuli tarve taasen esille ja sen tyydyttämiseksi syntyi tämä vihkonen, jota tekijä uskaltaa pitää ainakin sikäli kypsyeempänä, mikäli hän siinä on ottanut huomionsa toht. K. B. Wiklundin saamaansa kappaleeseen tekemiä ystävällisiä huomautuksia. Näistä kuten itsekin huomaamistaan epäjohtomukaisuuksista kirj. on lisäksi saanut kuulla toht. Y. Wichmannin mieltä.

— — [Kappale lähteistä.]

Tekijä pyytää nöyrimmästi anteeksi vihkon monin paikoin epäselvää ja epäsiistiä asua, jota hän tottumattomana duplikaattorin käyttäjänä ei ole voinut kiireessä mielipahallaankaan parantaa. Korvatkoon käyttäjän asianharrastus, mitä siitä sekä sisällyksestään puuttuu.”

Painetuilla sivuilla on ennen varsinaisia kuuntelu- ja äännekirjoitusohjeita huomautus transkription orjallisesta noudattamisesta:

”Äännekirjoituksen tarkoituksena on antaa puhekielestä mahdollisimman tarkka ja uskollinen kuva. Kirjoittaja siis ei saa ottaa huomionsa muuta kuin mitä puheessa kuuluu, ei sanain johtoa, kirjakielen tavallista oikeinkirjoitustapaa eikä mikä pidetään ’oikeana’ tai ’vääränä’ ääntämistapana; kaikki kielen ’paranteleminen’ ja ’kaunisteleminen’ on kiellettyä; tieteelle se on kyllin hyvää semmoisena kuin se todellisuudessa on.”

Heti murteiden keruun suurhankkeen käynnistyttyä oli siis olemassa aikomus ja halu saada kertyvistä muistiinpanoista mahdollisimman tarkkoja ja ennen kaikkea vertailukelpoisia. Määrätietoinen fennougristisen tarkekirjoituksen kehittäminen näinä varhaisina aikoina on luonut pohjan suurelle määrälle tulevia tutkimuksia. Myöhemmissä vaiheissa transkriptioperiaatteita on luonnollisesti tarkistettu.

4.5. Keräilyosanaston käyttöönotto ja kansalaisten aktivoiminen

Keräilyosanastoa ryhdyttiin heti käyttämään. Sen ilmestyttyä painosta varsin pian (kesäkuun toisella viikolla 1899) sitä jaettiin jo samaksi kesäksi matkaan lähteville keruustipendiaateille. Niin ikään jaettiin pelkästään lipuille kerääjille Keräilyosanaston alusta lohkaistua eripainosta ’Ohjeita’ sekä itse sanakirjaohjelmaa niinikään eripainosvihkoina. (Ks. esim. Tunkelo 1899—1904.)

Näiden ja em. monistetun äännekirjoitusvihon lisäksi kerääjille jaettiin hieman myöhemmin myös erästä neljättä kirjoitusta. SKS:n kokouksessa sihteeri Rothsten ilmoitti (SKS:n Keskustelemukset 31.5.1899, 6. §, s. 35, *Suomi* III:19):

”— — että Kielitieteellisen osakunnan oli aikomus piakkoin valmistuvaa ’Suomen kielen keräilyosanastoa’ varten laatia kieleemme ystäville lähetettävä kiertokirje, ja hyväksyi Seura tämän hankkeen”.

Noin kuukautta myöhemmin Setälä (1899) kirjoitti *Uuteen Suomettareen* kehotuskirjoituksen ”Suomen kielen sanawarain keräys”, josta tuli eripainoksena tämä kiertokirje. Se ilmestyi myös vuonna 1901 hitusen uudistettuna eripainosversiona sekä SKS:n Keskustelemusten (1901—1902) liitteenä otsikolla ”Kehotus suomen kansankielen sanavarain keräämiseen”, Kielitieteellisen Osakunnan toimikunnan nimissä (Setälä 1901; ks. SKS:n Keskustelemukset 1.4.1901, 13. §, s. 39, *Suomi* III:20). Siitä otettiin keväällä 1901 1 000 kappaleen painos, ja sitä lähetettiin kouluihin, seminaareihin ja kansalaisille, jopa Tromssaan Ruijan suomalaisten pariin levitettäväksi (mp. [Keskustelemukset]).

Setälän ’Kehotus’ on osaksi samaa asiaa kuin Ekmanin ([toim.] 1899: XIV—XXVIII) ’Ohjeita’. Se sisältää tosin enemmän paatoksellista ja isänmaallista propagandaa. Ajatkin olivat levottomat (ns. venäläistämistoimet heikensivät Suomen autonomiaa). Murteissanakirja oli oivallinen hanke kansallishengen nostattamiseksi. Kansallinen hehkutus on suunnattu suurelle yleisölle. Aluksi Setälä kirjoittaa tutkimuksen merkityksestä ja tiivistetysti sanakirjaohjelmasta. Keskeisenä sanomana kehotuksessa on se, että aivan jokainen kansalainen voi osallistua tähän uljaaseen yhteiseen tavoitteeseen. Jo tässä vaiheessa ymmärrettiin kansan syvien rivien merkitys murretiedonantajina, vaikka todella tehokas vastaajaverkko rakennettiin vasta 1920-luvulta lähtien Sanakirjasäätiössä perustetun *Sanastaja*-lehden avulla. Tässä hurmoksellisessa hehkutuksessa on taustalla vielä aivan sama kansallinen hengen palo, joka ajoi kansallisromantiikan innoittamia tutkijoita jo 1800-luvun alusta. Kirjoitus vetoaa jokaiseen yksittäiseen suomalaiseen (Setälä 1901: 1—2):

”Pääasiassa on tieteen harjoittaminen erityisesti valmistuneiden varsinaisten ammattimiesten tehtävänä, eikä suuri yleisö voi millään muulla kuin siveellisellä ja aineellisella kannatuksellaan olla tässä työssä osallisena. Mutta on semmoisiakin tieteellisiä työaloja, missä jokainen kynään pystyvä voi jollakin tavalla olla mukana, ja semmoinen on se suuri suomen kielen sanavarojen keräys, jonka Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on pannut alulle.”

Setälä kirjoittaa myöskin kansanmurteiden tasoittumisesta. Kirjakielen vaikutus kasvoi kasvamistaan lisääntyneen kirjallisuuden ja lehdistön sekä kansakoululaitoksen kautta. Lisääntyneiden liikenneyhteyksien, työvoiman liikkuvuuden ja vilkkaan yhdistystoiminnan ansiosta myös erimurteiset väestönosat olivat entistä enemmän tekemisissä toistensa kanssa. Setälä oli tietysti aivan oikeassa todetessaan jylhästi: ”Takasalojenkin asukkaat, syrjäisimmätkin kulmakunnat

vedetään mukaan kehityksen pyörteeseen. Kukaan ei enää saa pysyä erillensä muista ihmisistä, erillensä ajan virtauksista.” (Setälä 1901: 3.) Kehotus sisältää ponnekkaan vaatimuksen ryhtyä viipymättä toimiin (mp.):

”Jos siis suomen kansankielen aarteet vielä tahdotaan saada kootuiksi, niin on vaara viivyttelmissä. On ryhdyttävä kiireimmiten jatkamaan kansankielen sanavaraston keräystyötä, jota ei — eräitä yksityisiä poikkeuksia lukuun ottamatta — puoleentoista vuosikymmeneen ole harjoitettu, — —.”

Tämä on mielenkiintoista. Kuten Rothstenkin totesi perätessään sanakirjaohjelmaa marraskuussa 1895 (SKS:n Keskustelemukset 6.11.1895, 13. §, s. 64—65, *Suomi* III:13; ks. liite 1), oli työ tällä saralla ollut pitkään varsin vaisua — Lönnrotin sanakirjan ja sen lisävihon ilmestymisestä asti. Vaikka Lönnrotin sanakirja olikin suomalais-ruotsalainen (siis sen selityskieli oli ruotsi), niin se kuitenkin ymmärrettiin ilman muuta kansalliseksi sanakirjaksi, suomalaisia sanoja ja asioita, tavallaan murteitakin, tallettavaksi kokoelmaksi, jolle varsinainen murre-sanakirja oli vain välttämätöntä jatkoa ja perusteellisempi syventyminen juuri kansankielen selittämiseen kirjakielisesti. Lisäksi murre-sanakirjan piti luonnollisesti sisältää levikkitiedot ja esimerkit sanojen käyttöyhteyksistä.

Pyytäessään kansalaisia keruutyöhön Setälä selittää sanakirjaohjelman mukaisesti, että kun suomen päämurteet on tarkoitus sanastollisessa suhteessa kartoittaa, tarkoittaa se kunkin murteen sanaston mahdollisimman tarkkaa läpikäyntiä. ”Tämä työ, joka kullakin tutkima-alueella viepi viikkoja, jopa kuukausiakin, on tietysti teetettävä erityisillä lähettiläillä, — —.” (Setälä 1901: 4.) Siis stipendiaateilla. Setälä kertoo Keräily-sanastosta ja saman vuoden matkarahojen myöntämisestä. Muille kerääjille annetaan löyhempi aikataulu (mts. 5):

”Jos joku muukin kansalainen, — —, tahtoisi ottaa jotakuinkin täydellisesti läpikäydäkseen jonkun murteen sanaston tai vaikkapa vain joitakuuta osia (’kirjaimia’ [siis esim. *a*:lla alkavat sana-artikkelit]) siitä, niin on Suomal. Kirjallis. Seura halukas lainaamaan ’Keräily-sanaston’ välilehdillisen kappaleen muistoonpanoja varten, kun sitä Seuralta pyydetään. Pyyntö sitoo asianomaisen lähettämään kirjan takaisin viimeistään kolmen vuoden kuluttua niillä muistoonpanoilla varustettuna ja lisätynä, jotka käyttäjän on siihen onnistunut saada.”

Myöskin vähäisemmät muistiinpanot toivotetaan tervetulleiksi. Juuri näitä kerääviä kansalaisia varten kehotuksessa annetaan seuraavaksi keruuhjeita.

Käytännön asiat on esitetty seuraavien alaotsikoiden alla:

1. Mitä pitää kerätä?
2. Mitä eri sanoista on muistoon merkittävä?
3. Muistoonpanolippujen ulkomuoto ja järjestys.
4. Kelle liput ovat lähetettävät?

Ohjeet noudattelevat pitkälti Ekmanin ([toim.] 1899: XIV—XXVIII) ohjeita Keräily-sanastosta. Myöskin sanalipuista annetaan esimerkkejä. Niin ikään keruusta luvataan palkkiota: ”Keräelmien karttumisesta tulee tiliä tehtäväksi. Arvokkaita ja työtä kysyneitä kokoelmia Suomalaisen Kirjallisuuden Seura palkitsee kirja-, joskus, poikkeustapauksissa, rahapalkkioillakin.” (Setälä 1901: 5—15.)

Vuodatuksensa lopuksi Setälä kokoaa koko taitavan supliikkinsa musertavan voiman (mts. 16):

”Meretkin syntyvät pisaroista, joet paisuvat pikku purosista ja ojasista. Ei siis yksikään *tarkka* ja *luotettava* tiedonanto ole hyljeksittävä, vaan se saattaa, jollei muuta, niin kehoittaa tarkempaan tutkimiseen ja selonottoon, usein se saattaa kerääjän tietämättäkin olla arvaamattoman kallisarvoinen. Ei siis tarvitse arastella pienintäkään lisää lähettäessään Suomal. Kirj. Suralle.

Tahdomme huomauttaa että suuri suomen kielen sanakirja on, samalla kuin sillä on merkityksensä kansainväliselle tieteelle, ensi sijassa ja ennen kaikkea suuriarvoinen *kansallinen merkkiteos*, jonkalaisten aikaansaamiseksi kaikki sivistyskansat ovat voimiaan ponnistaneet (muistettakoon vain esim. Ranskan akademian ranskalaista, Grimm veljesten saksalaista sekä Ruotsissa paraillaan tekeillä olevaa suurta ruotsalaista sanakirjaa). Sitä suurempi arvoinen olisi tällainen kansallinen merkkiteos Suomen kansalle, jos se olisi aikaansaatu *koko kansan yhteistyöllä*.”

Näin kansankielen murre-sanakirjahankkeeseen rekrytoitiin vähitellen tavallisia kansalaisiakin — jotka olivat vähäisissä määrin jo ennenkin lähettelleet havaintojaan SKS:lle. Kehotus ei kaikunut kuuroille korville, vaan sen johdosta pyydettiin heti SKS:lta sanalippuja ja keräily-sanastoja (sivuutan tarkemman selvityksen tässä yhteydessä, ks. lisätietoja sitaatista alla, s. 36). Keskeisenä keruutahona käytettiin kuitenkin vielä ensisijaisesti stipendiaatteja, jotka olivat useimmiten fennistiikkaa opiskelevia ylioppilaita tai nuoria tutkijoita.

4.6. E. A. Ekmanin (Tunkelon) johtamat ensimmäiset keruut

Ensimmäinen SKS:n kustantama murrestipendiaatti, jolle kaavailtiin keruita tuoreen Keräily-sanaston kanssa tehtäväksi, oli Heikki Meriläinen (SKS:n Keskustelemukset 8.2.1899, 5. §, s. 100, *Suomi* III:17):

”Julki luettiin tähän liitetty § Taloustoimikunnan viime kokouksen pöytäkirjasta ja suostui Seura siinä tehtyyn ehdotukseen sitä mieluisammin, kuin toivottiin kand. E. A. Ekmanin toimittaman keräys-sanaston piakkoin painosta valmistuvan ja katsottiin Heikki Meriläistä erittäin soveliaaksi sen johdolla alotettavaan suureen sanankeräystoimeen:

”Professori Krohnin ehdotuksesta Toimikunta päätti Seuralle ensi kokouksessa esittää, että kirjailija H. Meriläiselle Kajaanin murteen sanavaraston keräämistä varten edeltäpäin annettaisiin 250 markkaa.”

Toiseksi apajille ehti Viljo Tarkiainen, jolle myöskin myönnettiin 250 mk:n matkaraha, pari kuukautta myöhemmin (SKS:n Keskustelemukset 5.4.1899, 5. §, s. 5—6, *Suomi* III:19). Tarkiainen mainitsee anomuksessaan ”maisteri E. A. Ekmanin kohdakkoin valmistuvan suomalaisen keräyysanaston” keruuretkensä apuneuvoksi — anomus on päivätty 29.3.1899, joten käytännössä jo tuolloin on ollut tiedossa, että Keräilysanasto ilmestyy ajoissa tulevan kesän keruita ajatellen.

Näiden kahden varaslähdön ottaneen jälkeen tulikin oikea stipendiaattien vyöry. Toukokuun kolmantena SKS:n kokous hyväksyi (Kielitieteellisen Osakunnan ehdotuksesta, Taloustoimikunnan kannattamana) tusinan verran keruuapurahoja myönnettäviksi samaksi kesäksi eri puolille Suomea; kaikki kerääjät paitsi yksi (fil. kand. Heikki Ojansuu) olivat ylioppilaita (myöskin Hammarén valmistui ennen pitkää, ks. sitaatti alla). Kokouksessa esiteltiin seuran Kielitieteellisen Osakunnan laatima anomuskirjoitus — Osakunta oli keskustellut myös kotikielenseuralaisten kanssa (joihin osa stipendin saajista kuului), joten he olivat edelleenkin tiiviisti mukana keruuhankkeessa, vaikka se hallinnollisesti olikin SKS:n hallussa. Esitys on liitteenä 3.

Anomuksessa mainitut ylioppilaat (ja Ojansuu) olivat näin ollen ensimmäiset sanakirjaohjelman ja Keräilyanaston mukaiset, SKS:n kustantamat murteenkeruustipendiaatit. Keruu laukaistiin toden teolla siis kesänä 1899. Kerääjät saivat taatusti myös luvattuja ”tarpeellisia ohjeita ja neuvoja”: Keräilyanaston esipuheessa ja ohjeissa oli oikeastaan kaikki tarvittava tieto. Lisäksi stipendiaatit saivat tyhjiä sanalippuja ja eripainoksia sanakirjaohjelmasta, äännekirjoitusohjeista ja Keräilyanaston ohjeista, ellei kerääjä ottanut koko kirjaa mukaansa (pelkkä lipuille kerääminen). (Ks. esim. Tunkelo 1899—1904.) Oletettavasti jonkinlaisia suullisiakin opastustilaisuuksia on voitu järjestää yliopiston opetuskauden lopulla.

SKS:n kokouksissa keruuhanketta seurattiin tarkasti. Kesän 1899 jälkeen asia on esillä marraskuussa (SKS:n Keskustelemukset 1.11.1899, 7. §, s. 64—76, *Suomi* III:19):

”Suomen kielen sanakirjaa varten alotetusta työstä antoi filos. kand. E. A. Ekman tietoja, jonka jälkeen Seuran stipendiaatit hrat filos. kand. A. J. Hammarén [joka siis oli tällä välin valmistunut], ylioppilaat G. A. Wikman ja A. F. Puukko kertoivat kukin viimekesäisestä sanankeräystyöstään sekä ylioppilas P. Pajula lauseopillisista tutkimuksistaan, ja kuuluivat esitetyt tiedon-annot ja kertomukset näin: [Tässä alla Ekmanin tiedonanto hieman lyhennettynä.]

— — Paitsi niitä kolmeatoista stipendiaattia, — — ottivat kesälomalle lähteissään eräät ylioppilaat mukaansa Seuralta sanalippuja sekä saivat pyynnöstään kappaleen 'Keräilysanastoa', kun se kesäkuun toisella viikolla ilmestyi. Ylipainoksena siitä ilmestynyttä vihkosta 'Ohjeita' ja prof. Setälän kirjoittamaa sanakirjatöiden suunnitelmaa lähetettiin myöskin keväällä 30—40 kansalaiselle, etenkin suomenkielen opettajille. Sittenkin kirjoitti prof. Setälä kesällä Kielitieteellisen osakunnan puolesta Uuteen Suomettareen asiasta kehotuskirjoituksen yleisölle, antaen samalla neuvoja, miten Seuran keräyksiä helposti saattoi jokainen kannattaa lisillään. Tämän, heinäkuun alkupäivinä julkaistun kehotuksen johdosta rupesi saapumaankin sieltä täältä pyyntöjä, joissa pyydettiin joko sanalippuja tai 'Keräilysanastoa' tai molempia niiden tarkoitukseen käytettäväksi. Niitä on tullut eräitä vielä syksymmälläkin. Tällä tavoin on näihin asti sanalippuja saanut, eri määrin, vaihdellen 500—5,000, yhteensä 12 kansalaista, 'Keräilysanastoa' yhteensä 8 kansalaista, sekä lippuja että kappaleen sanastoa 11 kansalaista. Kun näihin lisätään Seuran sana-stipendiaattien lukumäärä (13), saadaan niiden kansalaisten lukumääräksi, jotka siis ovat ruvenneet keräykseen osaa ottamaan, mikä enemmän mikä vähemmän, 44:ksi.

Sitä paitsi on jo mainittuja 'Ohjeita', prof. Setälän 'Ohjelmaa' ja kiertokirjettä, joka on ylipainos ylempänä mainitusta sanomalehtikirjoituksesta, jaettu eräille muillekin.

Seuran kieliharrastusten entisistä kannattajista ja osanottajista on 18 henkilöä saanut kappaleen 'Keräilysanastoa' muistoonpanojen tekoa varten ilman erityistä pyyntöänsä.

Sanakokoelmia on Seuralle lähetetty näihin asti vasta neljä, joista vain yhdessä lippumäärä nousee kahden ja puolen tuhannen paikoille. Niistä Kielitieteellinen osakunta antanee lausuntonsa kerittyään ne tarkastamaan.

Stipendiaattein toimista Seura pian saanee kuulla heiltä itseltään."

Vuodenvaihteessa 1899—1900 arvioitiin ensimmäisen kesän tuloksia, mutta suunniteltiin myös aktiivisesti hankkeen jatkoa. Vuosikokouksessa 1900 (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1900, 2. §, s. 142, *Suomi* III:19) käy ilmi, että hankkeen vaatima suunnaton aika oli sanakirjaohjelmassa esitettyä arviota pidempi (ja taloudellinen investointi suurempi):

"Ilmennyt on paitsi muuta, kuinka summalta muutamit teokset saattavat viedä aikaa. Asian-ymmärtäjän on helppo arvata, että ne myöskin käyvät kalliiksi, sangen kalliiksi."

Niin ikään todettiin jo tässä vaiheessa, että "Suomen kansankielen sanakirja" oli tekeillä. Keruut tähtäsivät siis määrätietoisesti juuri sanakirjan toimittamiseen. Mainituilla "muutamilla teoksilla" tarkoitettiin paitsi kansankielen sanakirjaa, myös muita laajoja sanakirjahankkeita, joita SKS:lla oli vireillä.

Neljä päivää Ekmanin raportin ja ensimmäisten stipendiaattikertomusten esittämisen jälkeen (5.11.1899) Kielitieteellinen Osakunta päätti ehdottaa SKS:lle (ja sen Taloustoimikunnalle) muutamia uudistuksia, joihin Taloustoimikunta yhtyi 18.1.1900. Seuran kokouksessa vajaa viikko myöhemmin suunnitelmat siunattiin. (SKS:n Keskustelemukset 24.1.1900, 8. §, s. 93—95, *Suomi* III:19.) Ehdotukset koskivat mm. kokoelmien hoitoa ja ylläpitoa — sekä sitä, kuka

tähän työhön palkattaisiin. Otteita Osakunnan pöytäkirjasta 5.11.1899 (mp.):

”§ 1. — — — Kielitieteellinen osakunta päätti ehdottaa, että kansankielen sanakirjan aineksia, sikäli kuin niitä karttuu ja mikäli voidaan, myöskin samalla hoidetaan ja valmistellaan siten, että ne jo ennen varsinaisen toimitustyön alkua tulevat niin käyttökelpoiseen kuntoon kuin suinkin; — että sitä varten m. m. aineksia, jotka ovat jossakin suhteessa vaillinaisempia, koetetaan saada yhä täydennetyiksi sekä määrän että laadun puolesta, esim. pitämällä yhteyttä vireillä paikkakunnallisten kerääjiin kanssa.

§ 2. — — — Osakunta päätti ehdottaa, että kansankieltä koskevain sanakokoelman hoitajaksi valitaan sovelias henkilö, joka toimittaa saapuvain kokoelman seikkaperäisen tarkastuksen, pitää Seuran yhteyttä kerääjiin kanssa yllä, tekee Kielitieteelliselle osakunnalle ehdotukset kokoelman palkitsemisesta, järjestää ja hoitaa kokoelmia sekä pitää jonkunlaista päiväkirjaa koko hankkeen edistymisestä.

§ 3. Osakunta päätti samalla ehdottaa, että sanakokoelman tarkastuksesta karttuvan kokemuksen nojalla toimitettaisiin *jatkuva sarja kiertokirjeitä*, joilla yhteyttä keräilijöiden kanssa pidettäisiin vireillä. Niissä kävisi kyseleminen erityisiä sanoja, neuvominen karttamaan yleisimpiä keräystyössä esiintyviä virheitä ja vaillinaisuuksia, tekeminen uusia huomautuksia j. n. e. Niitä voisi levittää myöskin 'Virittäjän' mukana.

§ 5. *Palkitsemisperusteesta*, jota oli noudatettava palkittaessa niitä kokoelmia, jotka eivät olleet stipendiaattien keräämiä, päätettiin ehdottaa, että pohjamaksuna pidetään viittä penniä kultakin vastaanotetulta muistiinpanolta eli sanalipulta, kuitenkin niin että palkkiota voidaan kokoelman tavallista suuremman arvon mukaan korottaa kahdeksaan penniin asti.”

Seura valitsi sanakokoelman hoitajaksi Taloustoimikunnan ehdottamalla palkkiolla (2 mk tunnilta) E. A. Ekmanin (lisäksi hän sai tässä yhteydessä 200 mk matkarahaa, kaiketi omia keruitaan varten). Ekman osoittautuikin erityisen eteväksi ja huolelliseksi tehtävissään. Tästä on todistuksena mm. ne näihin päiviin asti säilyneet tarkat muistiinpanot, joita hän siis teki jo ennen kuin hänet niihin velvoitettiin. Myöskin yhteydenpito stipendiaatteihin ja kerääjiin oli tiivistä (vrt. seuraava alaluku, 4.7.). Syksyltä 1900 löytyy maininta Ekmanille maksetusta palkkiosta, 176 markkaa järjestämistyöstä (SKS:n Keskustelemukset 19.9.1900, 17. §, s. 43, *Suomi* III:19).

Käytännössä Ekmanin nimittäminen kokoelmien hoitajaksi merkitsi SMSA:n varsinaista syntyä ja kokoelmien määrätietoista kehittämistä. Heti alusta aineistoista pidettiin siis tarkkaa lukua ja hyvää huolta. Suunnitelluista kiertokirjeistä ensimmäinen oli Setälän kehotuskirjoitus (ks. edellinen alaluku, 4.5.). Yhtenäistä kiertokirjeiden sarjaa tältä ajalta ei tiettävästi ole, mutta Ekman piti kyllä kirjeitse yhteyttä stipendiaatteihin ja kerääjiin. Kiertokirjeiden suunnitteleminenkin jo osoittaa hankkeen alusta lähtien mukana olleen aikomuksen välittää tietoja tiheän vastaajaverkoston kautta. Ajan myötä kyselyitä toteutettiin sekä lehtien palstoilla että omina pienjulkaisuinaan, myöhemmin *Sanastaja*-lehden avulla.

SKS oli jo edeltävinä vuosikymmeninä ryhtynyt palkitsemaan sille saapuneita murre- ja kansanrunouslähetyksiä kirja- ja rahapalkinnoin (vähäpätöisemmät vain ”mainittiin kiitoksella”). Nyt murre-sanamuistiinpanoille pantiin kiinteä hinta, 5—8 penniä lipulta. Usein palkinto maksettiin kuitenkin aihepiiriin liittyvillä kirjoilla, lippukokoelmien laskennallisen arvon edestä. Samassa kokouksessa uudistusten jälkeen (SKS:n Keskustelemukset 24.1.1900, 9. §, s. 95—97, *Suomi* III:19) päätettiin 1.9.—31.12.1899 saapuneiden ei-stipendiaattien lähettämien kokoelmien palkitsemisesta. Kokoelmia oli tullut viisi, yksi 2 400—2 500 sanaa, muut parin sadan sanan kokoisia.

Keväällä 1900 SKS myönsi kuten vuotta aiemmin Kielitieteellisen Osakunnan esityksestä tusinalle kerääjälle kesästipendit. Näitä vuosien 1899 ja 1900 ensimmäisiä stipendiaatteja voisi kutsua vaikkapa sanastajakakstoistikoiksi. Samaan kansalliseen keruuhenkkeen tekivät nimittäin Akademiska Sångföreningen -ylioppilaskuoron laulajakakstoistikot (eli triplakvartetit) 1800-luvun loppupuolella rahankeruumatkoja ympäri Suomea Ylioppilastalon rakennuskustannuksia varten.

Tämä oli siis SKS:n keruuhankkeen vaatimaton alku. Seuraavina vuosina keruukertomusten esittäminen ja raportoinnit kartunnoista SKS:n kokouksissa jatkuivat. Niin stipendiaattien kuin muidenkin kerääjien ”aarresaaliista” pidettiin tarkkaa huolta, lippujen ja muistiinpanojen lukumääriä myöten. Myöskin palkkioista löytyy paljon tietoja. Ensimmäinen yhteenveto sanalippumääristä löytyy SKS:n vuosikertomuksesta 1900 (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1900, 2. §, s. 141, *Suomi* III:19):

”Halu kielellisen aarre-aittamme ahtamiseen näyttää ilahuttavalla tavalla leviävän kautta maan. Ei paljon puutu, että 100:ssa paikkakunnassa keräystyö on alotteilla. Kokoelmia on saapunut likimäärin 14, kaikkiansa n. 6,200 eri lippua, kukin lippu lisäten tietojamme entisestä sanavarastostamme tai sitä kartuttaen. — — Jos otetaan lukuun Seuran stipendiaattienkin kokoelmat, nousee lippujen lukumäärä lähes 21,000:teen.”

Tätä seuranneen toimintavuoden lopulla, noin vuoden kuluttua, summa oli jo 91 000—92 000. Kerätty oli noin kaksi vuotta, ja kerääjiä oli jo pitkälti toista sataa. Ekman tekee SKS:lle esittämässään raportissa seikkaperäisesti selkoa hankkeen kehittymisestä, mm. esittäen taulukon maakunnittaisesta kertymisestä sekä pitäjittäisen luettelon aakkosjärjestyksessä kerätyistä kokoelmista (SKS:n Keskustelemukset 6.3.1901, 9. §, s. 138—142, *Suomi* III:19). Myös kustannuksista

tiedotetaan tarkalleen. Sanalipun keskimääräiseksi hinnaksi laskettiin tässä vaiheessa tulevan 6,8 penniä. Stipendejä oli toistaiseksi annettu 3 225 mk:n edestä, ja eri kulunkeja kirja- ja rahapalkkioina sekä sanalippupaperiin ja -koteloihin oli mennyt yhteensä 6 237,50 mk (mp.).

Kymmenen päivää myöhemmin, vuosikertomuksessa 1901 (SKS:n Keskustelemukset 16.3.1901, 1. §, s. 160, *Suomi* III:19), sanakirjatyön sanotaan kuitenkin olevan vasta alulla:

”Se vaatii vielä paljon työtä, paljon uhrauksia, mutta emme epäile, ettei sitä, jos ylioppilasnuorison parhaat voimat ja isänmaalliset miehet ja naiset innolla ja rakkaudella työhön osaa ottavat, saada kunniakkaaseen loppuun ylenmäärin Seuraa rahallisessa suhteessa rasittamatta.”

Edellisen kokouksen taulukkoa selvennetään vielä alueittaisin prosenttiluvuin (mp.): Hämeestä (23,1 %), Satakunnasta (25,2 %) ja Savosta (21,4 %) oli kerätty eniten, Karjalasta (10,2 %) ja Pohjanmaalta (11,9 %) jonkin verran, Uudeltamaalta (3,3 %) ja Varsinais-Suomesta (4,9 %) vähiten.

Seuraavina vuosina samantapaiset selonteot ainesten keruusta jatkuvat. En puutu tässä yhteydessä tarkemmin vuosittaiseen kertymiseen, vaan esitän SKS:n aikaisen sanastokartunnan tiivistetysti alaluvussa 4.8.

4.7. Ensimmäiset stipendiaatit

Seuratkaamme hieman tarkemmin ensimmäisten keruupioneerien alkutaivalta. Olen tutkimustani varten tutustunut Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa säilytettäviin murre-sanakirjahankkeen varhaisiin asiakirjoihin (näistä tarkemmin alaluvussa 5.1.). Yksi varhaisimmista löydöistä Kotuksen kätköistä on mustakantinen muistiinpanokirja (Tunkelo 1899—1904), joka on Ekmanin (siis Tunkelon, hän lienee vaihtanut nimensä näihin aikoihin) pitämä rekisteri käynnistetyistä keruusta (tähänhän hänet velvoitettiin, vrt. edellinen alaluku, 4.6.). Se kuvailee SKS:n johtamien keruiden varhaista vaihetta. Se on otsikoitu ”Muistiinpanoja kansankielen sanakirjan aineksien keruusta keräyksen alkuvuosina, tehnyt E. A. Tunkelo” ja koostuu useammasta samoihin kansiin sidotusta muistivihkosta.

Muistikirja sisältää yksityiskohtaisia tietoja yli kahdensadan kerääjän toimista sekä heidän ja Tunkelon välisestä asiakirjaliikenteestä vuosilta 1899—1904! Usein ensimmäinen merkintä kerääjän nimen kohdalla on ”annettu/lähetetty Keräilysanasto”, jonka avulla tässä vaiheessa on ryhdytty keräämään. Monet

ensimmäisistä vuoden 1899 keruustipendiaateista ovat saaneet Keräilyseuran kappaleensa aivan uunituoreena painosta 9. kesäkuuta. Tunkelon huolelliset muistiinpanot mahdollistavat projektin tarkan seuraamisen tyhjien sanalippujen antamista ja täysien vastaanottamista myöten, ja lisäksi etenemisestä tiedotettiin yksityiskohtaisesti myös SKS:n (ja sen Kielitieteellisen Osakunnan) kokouksissa taannehtivasti, joten merkinnät ovat tiivistettyinä ja painettuina luettavissa myös Keskustelumuksista. Ekmanin muistikirja on kuitenkin ainutkertainen alkuperäislähde.

Tähän muistiinpanokirjaan liittyy samankokoinen musta nauhakansio, joka sisältää SKS:n kirjekuorissa ja irtonaisina kolmattakymmentä keruukertomusta samoilta vuosilta (1899—1904). Tallessa ovat siis useat tämän alkuajan muistiinpanot, jotka ovat tulleet valmistuneiden sanalippukokoelmien ja Keräilyseurastojen palautuessa Tunkelolle, niiden ohessa selittävinä saatekirjeinä — juuri sellaisina kuin Keräilyseuran Ohjeissa pyydettiin! (Vrt. Ekman [toim.] 1899: XXIV.)

Palatkaamme näiden alkuperäislähteiden valossa SKS:n keväällä 1899 rahoittamiin stipendiaatteihin. Näistä kolme (Antti Hammarén, G. A. Wikman ja A. F. Puukko) jättivät keruukertomuksensa SKS:n kokoukselle marraskuun alussa 1899 (SKS:n Keskustelemukset 1.11.1899, 7. §, s. 64—73, *Suomi* III:19). Tunkelon muistiinpanokirjassa he kaikki esiintyvät ensimmäisen sivun listauksessa, päivämäärän 9.6.1899 yhteydessä. Tämän jälkeen muistiinpanokirjassa on oma sivu kutakin stipendiaattia varten, joissakin tapauksissa rekisteröinnit keruista ja kirjeenvaihdosta paisuvat useammallekin sivulle. Hammarénin ja Puukon keruu-urat muistuttavat toisiaan, he keräsivät Tunkelon muistiinpanojen mukaan vain pienehköt kokoelmat ensimmäisenä kesänä. Wikman (tai Vikman, kirjoitettu kahdella tavalla eri lähteissä) puolestaan jatkoi keruitaan aina vuoteen 1902 asti.

Seuraanvanlaista rekisteriä on Tunkelo näistä kerääjistä pitänyt (Tunkelo 1899—1904). Esitän sitaattien tiedot taulukkomuodossa, sillä muistikirjassakin sivuilla on valmiiksi viivoitettuja sarakkeita (sl. = sanaliput; sarakeotsikot olen lisännyt).

Taulukko 1.

Hammarén, Antti, fil. kand.

Ajankohta		Asia	Annetut ja saadut sl.	
Kesäk.	alussa	saanut lippuja	6000	
”	9	” keräilyosanaston		
”		” äännekirjoitusehdotuksen		
Lokak.	28	” kirjekortissa tiedon määröpäivästä ja matkakertomus-kehotuksen		
Marrask.	1	lukenut matkakertomuksensa Seuralle		
Jouluk.	11	saanut lisää sanalippuja	500	
1900. tammik.	lopulla	jättänyt Seuralle täytettyjä lippuja sekä takaisin keräilyosanaston		n. 5000

Taulukko 2.

Puukko, A. F., yliopp.

Ajankohta		Asia	Annetut ja saadut sl.	
Kesäk.	alussa	saanut sanalippuja	3000	
”	9	lähetetty Keräilyosanasto I		Saatu takaisin 4/XI 99
Lokak.	25	” kirjekortilla kehoitus tulla kertomaan sanankeruuustaan		
Marrask.	1	luki Seuralle matkakertomuksensa		
”	4	jätti ” n. 2000 muistiinpanoa sisältävän kokoelmansa ja keräilyosanaston		2000

Taulukko 3.

Vikman, G. A., yliopp. Perniö

Ajankohta		Asia	Annetut ja saadut sl.	
Kesäk.	alussa	saanut sanalippuja	6000	
”	9	lähetetty ”Keräilyosanasto I”		
”		” ”Äännekirjoitus-ehdotus”		
Lokak.	28	” kirjekortilla kehoitus tulla kertomaan matkasta Seuralle		
marrask.	1	luki Seuralle matkakertomuksensa		
1900	[alussa?]	jätti Seuralle täytettyjä lippuja noin		n. 900
huhtik.	28	” ” ” ” ” ”		n. 450
huhtik.	28	sai uusia sanalippuja	2000	
12.VI.00		l:tty transkriptioni-ehdotus II		
7.XI.00		lukenut matkakertomuksensa Seuralle		
I.01		jättänyt sanalippuja 3 × 425 (sanaan ihonväri asti)		1275
17.V.01		saanut tyhjiä sanalippuja	1000	
30(?)I.02		pyynnnyt lupaa saada jättää viime kesän saaliin puht.kirj:sen tulevan kesän työksi		
6.II.02		saanut edelliseen Seuran suostumuksen, jättänyt matkastaan kertomuksen		
7.X.02		saatu kirje; vastattu samana p:nä		
X.02		saatu keräelmiä (ihonkarvainen—kihvelöitä)		4068

Tämäntapaisia muistiinpanosivuja stipendiaattien keruutoiminnasta ja sen käytännön järjestelyistä muistikirjasta löytyy siis runsaasti. Nämä esimerkit osoittavat jo sen, että päivämäärät käyvät yksiin SKS:n pöytäkirjojen kanssa. Merkinnät täsmäävät myös säilyneisiin keruukertomuksiin. Lisäksi muistiinpanoista näkyy, miten esimerkiksi Vikman on saanut ensimmäisten keruukesien 1899 ja 1900 alussa ”äännekirjoitus-ehdotuksen” ja ”transkripsioni-ehdotus II:n” (vrt. alaluvussa 4.4. kuvattu kehitys äännekirjoitusohjeiden syntymisestä). Tarkempaan analyysiin kerääjien toimista ei ole tässä yhteydessä mahdollista ryhtyä, mutta tämä aineisto on varsin runsas ja antaisi aiheita syvällisempäänkin selvittelyyn.

Tarkastelkaamme hieman Antti Hammarénin kertomuksia. Ensimmäinen ilmestyi painettuna (SKS:n Keskustelemukset 1.11.1899, 7. §, s. 66—68, *Suomi* III:19), ja Tunkelon mapista löytyy kirjekuudessa toinen, käsikirjoitettu (Hammarén 1900). Tämä on päivätty myöhemmin, seuraavan vuoden tammikuun 27:ntenä — jolloin hän Tunkelon muistikirjan mukaan (tammikuun lopulla) on jättänyt takaisin sanalippuja ja Keräilyosanaston.

Hammarénin molemmat kertomukset Loimaan keruurekistä 1899 muistuttavat luonnollisesti toisiaan pitkälti. Niissä käydään läpi Keräilyosanaston ohjeissa pyydetty asiat: kuvausta murrealueen rajoista ja kielimestarista, selitykset käytetystä äännekirjoituksesta ja lyhenteistä. Lisäksi kertomuksissa kuvataan itse sanastamistyöskentelyä varsin tarkasti. Hammarén aloitti keruutyönsä kotiseudullaan Loimaan Metsämaalla kesäkuun loppupuolella. Sanastuksestaan n. 60-vuotiaan suntion lesken kanssa hän kertoo näin (SKS:n Keskustelemukset 1.11.1899, 7. §, s. 67, *Suomi* III:19):

”Työskentelimme tavallisesti k:lo 9:stä aamulla n. k:lo 2:hteen tai 3:een päivällä pitäen tälläkin välillä pienempiä lepoetkiä. Tiedonantajani teki tehtävänsä erittäin hartaasti: tavallisimmatkin asiat tahtoi hän perin pohjin selittää, ja kun joku seikka toisinaan jäi vähän epäilyksen alaiseksi, ei hän mielellään jättänyt asiaa sikseen, vaan kuulusteli sitä muiltakin, kunnes luuli saaneensa varman tiedon. Ja 5—6 tuntia kestäneen päivätyömme loputtua ei hänessä vielä useinkaan huomannut väsyneen kärsimättömyyttä, jota työhön ryhtyissämme olin pelännyt. Näin jatkui työ — harvoja välipäiviä lukuun ottamatta — aina syyskuun 27 p:vään, jolloin pääsin keräilyosanaston loppuun.”

Samantapaisia keruukertomuksia on säilynyt sekä painettuina *Suomi*-sarjassa että käsikirjoituksina Kotuksen arkistoissa. Aineistomäärä on varsin laaja, eikä tässä ole mahdollista käsitellä niitä tyhjentävästi. Selvää on kuitenkin, että keruukertomukset antavat välittömimmän kuvan itse murteiden sanastonkeruun

parissa työskentelemisestä, ja usein niissä on myös värikkäitä ja yksityiskohtaisia kuvauksia keruuretkien vaiheista. Kertomukset ovat oivallista ainesta tieteen- ja kulttuurihistoriallisiin tutkielmiin.

4.8. Kartunta SKS:n alaisuudessa 1899—1916

Murresanastojen keruusta pidettiin tarkkaa kirjaa ja niistä raportoitiin SKS:n kokouksissa. SKS:n toimintavuodet eivät noudattaneet kalenterivuotta, vaan niitä rytmittivät vuosittain maaliskuun 16:ntena pidettävät vuosikokoukset. Käytännössä tämä merkitsee sitä, että edellisen kesän ja syksyn keruista ja kartunnoista raportoitiin tarkasti viimeistään vuosikokouksessa. Samalla luotiin usein katse seuraavaan keruuvuoteen ja myönnettiin stipendejä tulevaksi kesäksi. Keruun alkuvuosina hankkeen raportteja käsiteltiin usein hieman ennen vuosikokousta, myöhemmin maininnat ovat löydettävissä itse vuosikokouspöytäkirjoista tai erillisistä Keskustelemusten liitteinä ilmestyneistä SKS:n vuosikertomuksista, joissa oli omat alakohtansa tieteellisille keruutoiminnoille.

Esitän seuraavaksi tiivistetysti taulukkomuodossa murresanastojen kokonaiskartunnan sanalippumäärät siltä ajalta, jona SKS oli vastuussa hankkeesta, 1899—1916 (lähteinä siis kaikki tämän ajan SKS:n Keskustelemukset, *Suomi* III:17—IV:18):

Taulukko 4: Murresanastojen kartunnat 1899—1916.

Toimintavuosi	Vuosikartunta	Kokonaiskartunta
1899—1900	21 000	21 000
1900—1901	70 000	91 000—92 000
1901—1902	106 900	198 000
1902—1903	42 000	240 000
1903—1904	47 000	287 600—287 700
1904—1905	59 700	341 300
1905—1906	44 639	394 238
1906—1907	36 890	431 128
1907—1908	44 030	475 160
1908—1909	41 920	517 080
1909—1910	25 780	542 924
1910—1911	29 000	575 000
1911—1912	42 500	617 000—618 000
1912—1913	27 000	644 000—645 000
1913—1914	26 800	670 000
1914—1915	46 500	716 000
1915—1916	48 800	765 000

Eri vuosien välillä on nähtävissä suuriakin vaihteluja. Osin ne selittyvät samalla syyllä, jota lähes joka vuosi raporteissa tähdennetään: kaikki stipendiaatit ja kerääjät

eivät ole vielä ehtineet kirjoittaa puhtaaksi ja luovuttaa edellisen kesän aikana sanastamiansa kokoelmia SKS:n haltuun. Myöskään luvut eivät ole aina täysin tarkkoja, eivätkä laskut edeltävän vuoden summan ja uuden vuoden kartunnan kanssa aina mene aivan tasan. Kuitenkin joinakin vuosina lukumäärät on laskettu ja ilmoitettu lipulleen. Karkean kuvan taulukko kyllä antaa, ja tarkempaa tutkimusta voisi tehdä niistä maakunnittaisista kartuntaraporteista sekä stipendiaatti- ja palkkiomääristä, joita vuosittain kirjattiin — mutta laajempaan perehtymiseen ei tämän tutkimuksen puitteissa valitettavasti ole mahdollisuutta.

Joka tapauksessa taulukosta on nähtävissä kansankielen sanakirjahankkeen selkeä ja tasainen kehitys SKS:n aikakaudella. Kolme ensimmäistä vuotta keruut kasvoivat moninkertaisesti joka vuonna, hankkeessa oli uutuuden viehätystä ja sekä ylioppilaita että kansaa agitoitiin ahkerasti liittymään tähän kunniakkaaseen pyrkimykseen; mm. Setälän (ja Kielitieteellisen Osakunnan toimikunnan) kehotuskirjoitukset (Setälä 1899 ja 1901) lehdissä ja levitettyinä eripainoksina ovat osaltaan vaikuttaneet keruunostukseen. Tämä näkyy toimintavuoden 1901—1902 suurena tuloksena. Alun kiihdytyksen jälkeen keruutahti vakiintui noin runsaan neljänkymmenen tuhannen lipun vuositasolle. Vuosina 1909—1911 ja 1912—1914 sanastosaaalis jäi kuitenkin n. 25 000—30 000 lipun tietämille, joten hankaluuksia oli jo aavistettavissa. 1910-luvun puolivälissä olikin ryhdyttävä keruuhankkeen elvyttämiseen uusin keinoin.

5. Sanakirjahankkeen toinen ryhdistäytyminen

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli aloittanut suomen kielen murrearkiston rakentamisen kansankielen sanakirjaa varten varsin vakuuttavasti, tarkkaa ohjelmaa seuraamalla ja huolellisesti kokoelmista huolta pitämällä. Runsaan kymmenen vuoden kuluttua hankkeen eteneminen kuitenkin havaittiin liian hitaaksi, ja yhteiskunnalliset olotkin (ensimmäinen maailmansota) vaikeuttivat pyrkimyksiä. SKS:n vuosittainen taloudellinen panostus kävi aivan liian vähäiseksi, jotta sanakirja olisi voitu valmistaa järjestetystä ajassa. Tämän vuoksi hanke haki uutta ryhtiä toiselta taholta: perustettiin Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö. Käsittelen sen syntyvaiheita alaluvussa 5.2., mutta ensin kuvailen osakeyhtiön asiakirjoja, jotka ovat säilyneet Sanakirjasäätiön ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen hallussa.

5.1. Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön asiakirjat

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö (jatkossa myös SKSKoy) perustettiin keväällä 1916 ja lakkautettiin vuoden 1925 aikana. Sen arkisto — tai paremminkin osa jälkeenjääneistä papereista — on nykyisin säilytteillä Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksessa, kuten SMSA:kin. Sanakirjaosakeyhtiön arkistolla tarkoitan tässä yhteydessä hallinnollisia asiakirjoja — sanalippukokoelmat on aikanaan liitetty Sanakirjasäätiön ja myöhemmin Kotuksen aineistoihin (kuten myös SKS:n, Kotikielen Seuran ja muiden tahojen ennen osakeyhtiön perustamista keräämät aineistot).

Kansanmurteiden sanastoarkiston ja sanakirjan projektia ovat vetäneet eri aikoina eri tahot, mutta aineistot ovat siirtyneet perintönä eteenpäin, kuten myös keskeiset hallinnolliset asiakirjat. Paljon lienee myös sellaista hallinnollista aineistoa, josta ei ole jälkeäkään. Jotakin on vuosien mittaan ja muuttojen yhteydessä varmasti kadonnut. Murreprojektin asiakirjat ovat melko hyvin tallessa Kotuksessa, mutta yhtenäistä ja selkeästi järjestettyä, koteloitua ja talletettua arkistokokonaisuutta kaikesta siitä, mitä on tehty, ei ole vielä koottu — loppujen lopuksi varmaankin varojen puutteen vuoksi.

Kotuksessa sijaitseviin murreprojektin asiakirjoihin kuuluu aineistoa 1800-luvun lopulta aina Kotuksen perustamiseen 1976 asti (tämän jälkeen hankkeen asiakirjat ovat luonnollisesti Kotuksen asiakirjoja). Samassa yhteydessä Sanakirjaosakeyhtiön papereiden kanssa säilytetään myös myöhempää aineistoa Sanakirjasäätiön ajalta (toimintavuodet 1925—1976). Lisäksi Sanakirjasäätiön keskeiset pöytäkirjasarjat ja vuosikertomukset ovat olemassa koottuina niteinä.

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoa (1916—1925) ei ole vielä järjestetty ja luetteloitu kunnolla arkistonjärjestämisperiaatteiden mukaisesti. Tässä on vielä tärkeää työtä tehtävänä, jotta murteenkeruun menneisyyttä voitaisiin tutkia entistä syvemmin. Nimitän kuitenkin seuraavassa Sanakirjaosakeyhtiön arkistoksi niitä sen asiakirjoja, jotka olen Kotuksesta löytänyt.

Arkisto lienee koottu suunnilleen nykyiseen muotoonsa vuoden 1925 tietämällä, jolloin Sanakirjaosakeyhtiö purettiin ja Sanakirjasäätiö perustettiin (ks. tarkemmin luku 6.1.). Tämä ilmenee tuolloin laaditusta arkistoluettelosta, jonka olen oheistanut liitteeksi 4. Sen kaikki elementit (arkistofondit) eivät enää ole tallessa

samassa yhteydessä, ne ovat kenties kulkeutuneet jonnekin muualle esimerkiksi Sanakirjasäätiön muuttaessa SKS:n talosta Hallituskadulta Castrénianumiin Helsingin yliopiston päärakennukseen 1956, tai jääneet murrehankkeen henkilökunnan pöytälaatikoihin — viimeistään Kotuksen perustamisesta 1976 lähtien aineisto on kuitenkin ollut aivan nykyisellään (Hänninen 2003). Aivan luonnollista ja inhimillistä on myös, että murretyömaan työmiesten ja -naisten vaihtuessa vuosikymmenestä toiseen ei täyttä kontinueettia toiminnassa ole voitu saavuttaa asiakirjahallinnon suhteen.

Kaikkiaan asiakirjat ovat kuitenkin säilyneet huomattavan hyvin omina kokonaisuuksinaan. Puuttuvista osista tarkemmin liitteenä 4 olevassa arkistoluettelossa. Arkisto sisältää mm. osakeyhtiön johtokunnan ja yhtiökokousten pöytäkirjat 1916—1925, vuosikertomuksia (konsepteina), kirjeenvaihtoa, luetteloita sanastokokoelmista, kalustosta ja hallinnollisen arkiston sisällöstä sekä talousasiakirjoja kuten tilintarkastuksia ja stipendiaattien maksuasioita, kirjeenvaihtoa mm. viranomaisten kanssa, muita konsepteja, propagandakirjoituksia, lomakkeita ynnä korrehtuureja.

Osakeyhtiön vuosikertomuksia julkaistiin painettuna Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran *Suomi*-sarjassa, seuran Keskustelemuksien yhteydessä erillisinä liitteinä, joista otettiin eripainoksia osakkaille lähetettäväksi. SKS:n omienkin vuosikertomusten lomassa kerrottiin kansankielen sanakeräilyn edistymisestä vielä pitkään, noin vuosiin 1924 ja 1925 asti, jolloin kansankielen keräilytyö siirtyi lopullisesti pois Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran ohjelmasta Sanakirjasäätiön haltuun.

SKSKoy:n arkiston asiakirjat ovat osoittautuneet korvaamattomiksi aarteiksi sanakirjatyön historian selvittämisessä. Arvokkaat alkuperäislähteet, mm. juuri Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön paperit, ovat keskeistä materiaalia tutkimukselleni. Sen vuoksi kuvailenkin aineistoa seuraavaksi tarkemmin.

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto koostuu nykyisellään kuudesta vihreästä ja harmaasta pahvikonvoluutista (foliokokoisten papereiden koteloita) sekä yhdestä kirjekuoresta sisältöineen. Tämä on karkea pääryhmittely. Lisäksi materiaalia on muissa kirjekuorissa ja koteloidissa — aineistossa on papereita Sanakirjasäätiönkin ajoilta. Keskityn kuitenkin tässä vaiheessa olennaisesti juuri

Sanakirjaosakeyhtiön arkisto-osioon. Vuonna 1925 laadittu arkistoluettelo, joka edelleen hyvin pitkälle täsmää, on luettavissa liitteessä 4.

Olen tuohon liitteeseen merkinnyt asiakirjojen joukosta nykyisellään puuttuvat osat — ne voivat tietysti jostakin löytyä, kuten usein käy: arkistojen aarteita putkahtelee ilmoille mitä ihmeellisimmistä paikoista. Kenties vaikkapa Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen keväällä 2004 järjestämässä arkistonselvitysprojektissa esiin tuleekin jotain mielenkiintoista murreprojektin asiakirjoihin liittyvää? Toisaalta tietysti käyttötavara kuten kirjekuoret, leimasimet ja puulaatikot sekä osakasluettelon korttijärjestelmät (= turhia kaksoiskappaleita) on todennäköisesti hävitetty ilman että niillä olisi ymmärretty olevan arkistoarvoa.

Arkistoluettelon kohdan II mukaiset arkistokokonaisuudet N:o 1—8 sisältyvät arkistossa kuuteen konvoluuttiin eli asiakirjakoteloon ja yhteen kirjekuoreen. Näiden arkistoyksiköiden sisältö voidaan esittää lyhykäisyydessään seuraavasti:

Konvoluutti I:

- Kannessa lukee: ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto I (= 1 ja 2) / Arkiston ja kaluston luettelot 17.IX.1925 / Pöytäkirjat”.
- Sisältö: a) ”Luettelo Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistosta ja kalustosta 17. syyskuuta 1925”; b) ”Luettelo Keräilysanastoista (tehty 29.X -25)”; c) johtokunnan pöytäkirjat (arkistoluettelon kokonaisuus N:o 1); d) yhtiökokousten pöytäkirjat (arkistoluettelon kokonaisuus N:o 2).

Konvoluutti II:

- Kannessa lukee: ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto II (= 3) / Vuosikertomukset”.
- Sisältö: a) yksi yhtiön osakekirja (niitä on tallessa enemmänkin Kotuksessa); b) vuosikertomukset (sekä joitakin tilipapereita), konsepteina.

Kirjekuori:

- Kannessa lukee (= sisältö): ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoa N:o 4 (stipendiaattien kuitteja ja sitoumuksia, tietoja kerääjien tuloksista yms.)”

Konvoluutti III (ensimmäinen kolmesta, sanokaamme III a):

- Sisältää: a) kirjoituksen ”Sanastonpoimintaohjeita”; b) kirjeen, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran asiaa; c) muutamia valmiiksi painettuja ja täytettävällä päiväysrivillä varustettuja kirjepapereita 1910-luvulta, painoteksti: ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö, Helsinki, Topeliuksenk. 13”. (Arkistosta ilmenee, että tämä oli Artturi Kanniston osoite. Itse sanakirjahanke sijaitsi kuitenkin alusta lähtien SKS:n talossa Hallituskatu 1:ssä, niin SKS:n, SKSKoy:n kuin Sanakirjasäätiönkin hallinnassa ollessaan, aina vuoteen 1956 asti, jolloin eri fennougristiset sanakirja- ja muut hankkeet yhdistyivät Helsingin yliopiston päärakennukseen muodostettuun laitokokonaisuuteen, Castrénianumiin.)

Konvoluutti III (toinen kolmesta, sanokaamme III b):

- Kannessa lukee: ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoa III: 5, 6 ja 7.” Numerot viittaavat arkiston luetteloon. (Ks. tarkemmin liite 4.)

Konvoluutti III (kolmas kolmesta, sanokaamme III c):

- Kannessa lukee: ” Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoa III: 8.”
- Sisältää ”painettuja kappaleita yhtiöjärjestyksestä, erinäisiä propagandajulkaisuja, lomakkeita, konsepteja ym.”

Numeroimaton konvoluutti:

- Kannessa lukee: ”Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoa: Lisiä, kerännyt E. A. Tunkelo. (Valaisevat mm. Sanakirjasäätiön syntyä.)”
- Sisältää mm. erilaista kirjeenvaihtoa ja Sanakirjasäätiön sääntöehdotusten luonnoksia.

Nämä edellä kuvatut asiakirjat muodostavat originaalilähteistön Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön synnyn ja historian tutkimisessa. Osa niistä sekä *Suomi*-sarjassa julkaistuja SKS:n Keskustelemuksia liitteineen ynnä muuta oheiskirjallisuutta olen käyttänyt seuraavaksi kirjoittamieni alalukujen tukena. Tutkimukseni puitteissa olen voinut hyödyntää vain pientä osaa SKSKoy:n arkistosta, mutta se on merkittävä aineisto, joka antaisi aihetta lisätutkimuksiinkin.

5.2. Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön synty 1914—1916

Artturi Kannisto kirjoitti *Virittäjään* vuonna 1914 kirjoituksen ”Kansankielen sanakirjatyö on saatettava päätökseen” (Kannisto 1914). Tuo *Virittäjän* vuosikerta oli E. N. Setälälle omistettu 50-vuotisjuhlakirja. Setälän merkkipäivään ja vuoden 1896 sanakirjaohjelmaan viitaten Kannisto kirjoittaa palavasti kansanmurteiden kerä(y)styön puolesta. Keruuta oli tehty viidentoista vuoden ajan. Kannisto kertoo aluksi sanakirjaohjelmasta ja stipendiaattien keruusta. Myöskin amatöörikerääjät mainitaan (Kannisto 1914: 122):

”Näiden varsinaisten työmiesten ja -naisten lisäksi on ilahduttavan suuri, nyt jo satoihin nouseva joukko muita kansalaisia, asianharrastajia kaikkensaätyisiä, Seuran kehotuksesta lähetellyt pienempiä sanakokoelmiaan, hekin ollakseen mukana tässä tärkeässä kansallisessa työssä.”

Kannisto kertoo siihenastisista tuloksista, mutta toteaa keräysvauhdin olevan aivan liian hidas. Lisäksi hän perustelee kansanmurteiden katoamista mm. demografisilla seikoilla. Ja kiire hänellä on, kuten jo murrehankkeen alusta lähtien oli tähdennetty (mts. 125):

”— — meillä ei sanankeruussa enää suinkaan ole varaa vitkastella. Työ ei kyllä ole myöhäistä vielä. Vanhan, vähemmän sekottuneen kansanmurteen edustajia ja entisajan elämän tarkkoja tuntijoita on vielä elossa, mutta heidän rivinsä harvenevat. Nopeasti on toimittava.”

Seuraavaksi Kannisto pääsee asiaan: tarvitaan rahaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli siihen asti käyttänyt hankkeeseen vuosittain vajaat 2 000 mk, kun Kanniston mukaan tarvittaisiin vähintään 10 000 mk vuosittain. Seuralla moisia varoja ei ollut, joten sille oli siis ”työtä varten kiireimmiten hankittava syrjäistä apua”. (Kannisto 1914: 126; harvennus poistettu.)

Kanniston ehdotus oli seuraava (mp.):

”Tänään, professori E. N. Setälän, sanakirjatyön suunnittelijan juhlapäivänä me, hänen oppilaansa, työtoverinsa, ystävänsä, yleensä kaikki, jotka kunnioitamme hänen tutkimustyötänsä, perustamme rahaston, ’Suomen kansankielen sanakirjarahaston’, joka jätetään Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran hoitoon — —.”

Rahasto perustettiin. Sen vaatimattoman alkupääoman, 33 mk, luovutti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle 1.4.1914 Kotikielen Seura, ylioppilaiden keräyksen tuloksena. Kanniston hehkutus oli siis ottanut tulta, myöhemmin keväällä ja senkin jälkeen lahjoituksia tuli huomattavasti reilummin, ja pian rahaston summa oli muutamassa tuhannessa markassa. Siitä annettiin myös heti keruustipendejä. (Ks. Hallstén 1915: 66; SKS:n Keskustelemukset 1914—1915, s. 4—5, 33—34, 185—188, *Suomi* IV:15.)

Vuosina 1914—1915 kansankielen keruu sai siis uutta puhtia. Toimintaa ylläpiti edelleen SKS, sen Kielitieteellinen Osakunta. Uusi rahastokaan ei kuitenkaan riittänyt kiireellisen työn loppuunsaattamiseen riittävän nopeasti. Alkanut ensimmäinen maailmansota muutti taloudellisia oloja, ja elettiin vielä Suomen suuriruhtinaskunnan aikaa: soveliaian tapa lisätä rahankeruuta oli osakeyhtiön perustaminen, ja tähän asti päästiin vuonna 1916. Puuhamiehenä oli edelleen Artturi Kannisto. Juuri hänen sitkeän toimintansa ansiosta kansankielen sanavarain keruu ei joutunut tuuliajolle noina vaikeina aikoina. (Vilppula 1976: 68.) SKS:n vuosikertomuksessa 1916—1917 kerrotaan SKSKoy:n perustamisesta seuraavasti (SKS:n Keskustelemukset 1916—1917, liite II, s. 31—32, *Suomi* IV:18):

”Kun on näyttänyt mahdottomalta seuran viedä hallussaan tai tiedossaan olevilla varoilla suomen kielen sanakirjain, varsinkin murteiden sanakirjan valmistuksia eteenpäin sillä ponnella, jota asia jo vaatii, eikä seuralla näyttänyt olevan sodan [I. maailmansota] aikaisissa oloissa mahdollisuutta varain tehokkaaseen lisäämiseen, syntyi asian harrastajain, etupäässä maist. *Artturi Kanniston* aloitteesta ja hänen persoonallisella työllään viime kevännä erityinen ’Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö’, jonka tarkoituksena on — K. Senaatin viime huhtik. 4 p:nä

[1916] vahvistaman yhtiöjärjestyksen mukaan — 'suomen kielen sana-aarteiden kerääminen, järjestäminen ja julkaiseminen'. Vaatimattomasti ensin vain 100,000 mk:ksi määrätty osakepääoma, joka sääntöjen mukaan kyllä voidaan korottaa 500,000 mk:aan saakka, saatiin pian kokoon siten, että seura, joka osakeyhtiön käytettäväksi antaa kaikki murreosanastoaineksensa y. m. tulokset teettämistään kansankielen sanakirjan esitöistä, sai yhtenä yhtiön perustajana (100 mk:n suuruisista) osakkeista viisisataa ja asiaa kannattavat kansalaiset merkitsivät toiset viisisataa. Viime toukok. 15 p:nä [1916] pidettiin yhtiön perustava kokous, jossa johtokunnan jäseniksi valittiin prof. E. N. Setälä, leht. Onni Hallstén ja maist. A. Kannisto, varajäseniksi toht. H. Ojansuu, maist. K. N. Rantakari ja fil. lis. E. A. Tunkelo; ja saman kuun 30:ntenä oli ylimääräinen kokous, jossa päätettiin korottaa osakepääoma 250,000 mk:ksi. Seuraavan kuun 20:ntenä yhtiö merkittiin kaupparekisteriin, jossa se sai numeron 34293. Syyspuolella vuotta johtokunta ryhtyi toimenpiteisiin uutta osakkeiden merkintää varten, jota vieläkin jatkuu. [Tämä teksti siis kirjoitettu alkuvuodesta 1917.] Tällä välin on johtokunta myös teettänyt valmistavia töitä, joita kansankielen sanavaraston keräyksen laajentaminen ja tarkoituksen mukainen, tarmokas jatkaminen on näyttänyt vaativan. Tarkoituksena on keruutyön saanti vatedes niin järjestetyksi, että sanaston tiedustelu enemmän kuin tähän asti on ollut mahdollista, kerrallaan keskittyisi johonkin määrättyyn käsittepiiriin tai toimialaan ja siten kävisi sekä tiedustelijalle että tiedonantajalle mieluisammaksi ja satoisammaksi. Sitä varten tekeillä olevat uudet keruupuneuvot toivotaan saatavan käytäntöön jo ensi kevännä.”

Kannisto siis junaili Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön pystyyn. Tästä on todistuksena myös se, että osakeyhtiön johtokunnan ensimmäisessä kokouksessa hän pyytää ”jonkinlaista korvausta osakeyhtiön perustamispuhista”, joita hän siis lienee tehnyt alkukeväästä 1916, mahdollisesti aiemminkin (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 15.5.1916, 4. §). (Mainituista keruupuneuvoista ks. luku 5.4.)

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran osuus sanakirjaosakeyhtiön synnyssä on taloudellisesti merkittävä. SKS sai merkitä puolet osakepääomasta, 500 osaketta à 100 mk. Tätä vastaan SKS luovutti hankkeen siihenastiset kokoelmat ja aineistot osakeyhtiön haltuun.

Kannisto antoi myöskin kynänsä jälleen laulaa. Häkkisen (1993: 35) mukaan Kannisto ”sepitti kaunopuheisia vetoamuksia kiertokirjeiksi ja lehtien palstoilla julkaistaviksi, — —”. Häkkinen (mp.) jatkaa:

”Puhuttiin nykypolven kansallisesta kunniavelasta ja mahdollisuudesta pelastaa ikuisiksi ajoiksi häviöltä suomen kielen sana-aarteet. Sanakirjan ilmestymistä maalailtiin samanlaiseksi merkkitaupaukseksi kuin Kalevalan julkaisemista, sanakirja oli valonheittäjä, joka oli luova kansamme muinaiseen historiaan aavistamattoman kirkasta valoa. Kannisto lupasi, että syntyvä sanalippupino jättää varjoonsa jopa Eiffelin tornin, ja sanakirjasta tulee pronssia kestävämpi muistopatsas, joka Suomen kansasta ja kielestä on kertova vuosituhansienkin taa.”

Käsittelen seuraavaksi näistä propagandakirjoituksista kahta, jotka ovat kolmen neljän sivun mittaisina eripainoksina tallessa Sanakirjaosakeyhtiön arkistossa. Häkkisen sitaatissa mainitut Kanniston sanankäänteet ovat kirjoituksesta

Suomalainen pilvenpiirtäjä, toinen on otsikoltaan Kuinka suomalainen juoksee. Nämä kansalaisiin vetoavat kirjoitukset ovat taatusti toimineet kiertokirjeinä, mutta niiden julkaisuaikaa ja -paikkaa lehtikirjoituksina en ole tarkasti selvittänyt (varsin todennäköisesti esim. *Uudessa Suomettaressa* joskus vuoden 1916 aikana).

Kanniston teksti Suomalainen pilvenpiirtäjä alkaa heti otsikon jälkeen näin (Kannisto 1916a):

”Sellainen on tosiaan tekeillä. Rakennus on jo Nikolainkirkon korkuinen. Ja kun se kerran valmistuu, niin sen rinnalla Eiffelin torni jää varjoon.

Tämä ei ole kuvittelua, vaan totista totta.

Kaikkihan ovat kuulleet Suomen kansankielen sanakirjan suunnitelmasta.”

Tämän dramaattisen johdatuksen jälkeen Kannisto kertoo hankkeen varhaisemmista keruista, ja toteaa kuvitteellisen sanalippupinon korkeuden olevan jo 70 metriä. Mutta Eiffelin torniakin korkeammalle piti päästä (mp.):

”Esitetty korkeus jo sellaisenaan on huimaava, mutta vasta kun ajattelee, että tuo pilvenpiirtäjä on ladottava miljoonista ohuista muistiinpanolipuista, joista jokainen vaatii työtä ja tarkkuutta, huolta ja harrastusta, huomaa mikä jättiläistyö tässä oikein on tekeillä.

Se on samalla erinomaisen kiireellinen työ. — — Kansanmurteemme häviävät kuin hanget huhtikuulla — —.”

Mutta hanke vaati tietysti rahaa. Kanniston mukaan jokainen sanalippu on tullut maksamaan n. 12 penniä. (Edeltäviin summiin verratessa täytyy ottaa huomioon rahan arvon aleneminen.) ”Pilvenpiirtäjä 12 pennin seteleistä vaatii satojatuhansia markkoja.” Kannisto päättää kirjoituksensa suoranaisiin vaatimuksiin (mp.):

”Mutta ne sadattuhannet on s a a t a v a kokoon. Sillä tehtävä on myös suunnattoman tärkeä.

— —

Kansankielemme sana-aarteiden keräytyö on suoritettava. Suomalainen pilvenpiirtäjä on rakennettava.

Ja se rakennetaan.”

Kanniston toinen kirjoitus alkaa humoristisesti verraten suositun urheilijan tyyliä helsinkiläisten rientämiseen raitiovaunuun (Kannisto 1916b):

”Kuinka suomalainen juoksee? Siihen kysymykseen ei ole vaikea vastata, arvelee monikin. Kaikkihan tuntevat Kolehmaisen ja tietävät siis, mihin suomalainen tälläkin alalla pystyy. — — Katselkaapa kerran, millä tavoin esim. Helsingissä eri — — henkilöt — — riennättävät tomumajaansa lähtemäisillään olevaa raitiovaunua kohden, — —.”

Tämän aasinsillan kautta Kannisto vyöryttää lukijalle toista sivua murteellisia juoksemista tarkoittavia ilmaisuja, esim. *hilppaista*, *klenkuttaa*, *tepsuttaa* jne. Samaan tapaan hän vakuuttaa lähes mistä toiminnasta tahansa löytyvän paljon

kuvaavia murre sanoja (mp.): ”Kielemme on tässä suhteessa kauttaaltaan aivan uhkuvan runsasta.” Kirjoituksen lopuksi esiin tulee jälleen murteiden katoaminen ja keruun kiireellisyys, sekä äskettäin perustettu sanakirjaosakeyhtiö, johon toivotaan ”kaikkien isänmaallisten ja äidinkieltään rakastavien kansalaistemme lämmintä kannatusta” (mp.). Kannisto vakuuttaa hankkeen olevan täysin mahdollinen toteuttaa suomen kansan suosiollisella avustuksella (mp.):

”Meille ei olisi mikään mahdollisuus nyt yhdellä iskulla luoda vaikka niinkin suuri rahasto, että se taloudellisesti turvaisi tämän suuren kansallisen yrityksen kokonaisuudessaan. Mutta silloin on kaikkien oltava mukana.

Ranskalainen sananlasku sanoo:

’Richesse oblige.’

’Rikkaus velvottaa.’

Suomen kielen rikkauskin velvottaa.”

Tällaisilla propagandakirjoituksilla ja muillakin kiertokirjeillä vastaperustetun osakeyhtiön johtokunta siis yritti parhaansa mukaan haalia osakkaita uuteen yritykseen, ja onnistuikin. Osakeyhtiöhankkeessa olivat taustalla monet vaikutusvaltaiset tahot, ja kuuluisuudetkin kirjasivat osakkeita itselleen — osakkeenomistajiin kuuluivat mm. Jean ja Aino Sibelius sekä pankinjohtaja J. K. Paasikivi (SKSKoy:n osakasluettelo).

5.3. Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön johtokunta 1916—1925

Sanakirjaosakeyhtiön arkistossa on kaksi keskeistä pöytäkirjasarjaa, johtokunnan sekä osakeyhtiön yhtiökokousten pöytäkirjat. Käsittelen seuraavaksi johtokunnan kokouksia ja toimintaa sen pöytäkirjojen valossa. Tärkeimmät kokousseikat kuten niiden päivämäärät ja osanottajat ilmenevät liitteeksi 5 koostamastani taulukosta. Kaikki siinä mainitut johtokunnan kokousten pöytäkirjat ovat siis toimineet koko tämän alaluvun lähteinä.

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön johtokunta kokoontui vuosina 1916—1925 yhteensä 28 kertaa. Alkuvuosina kokouksia pidettiin melko useasti, mutta vuosina 1919—1925 vain kerran pari vuodessa. Toiminta hiljeni ja vaikeutui sodan vuoksi, ja lopulta oli keruu järjestettävä jälleen uudelleen Sanakirjasäätiön muodossa.

Kokoontumispaikkana oli useimmiten SKS:n talo, joskus sen kirjasto- tai juhlasali. SKS oli luonnollinen kokouspaikka, sillä sen tiloissa osakeyhtiö toimi koko olemassaolonsa ajan — ja täältä murteenkerua oli hallinnoitu jo pitkään. Aina

ei kokouspaikkaa ole edes ilmoitettu. Kerran (20.5.1917) kokoonnuttiin Suomen Senaatin kirkollisasiaintoimituskunnan huoneistossa — johtokunnan puheenjohtajasta E. N. Setälästä oli pari kuukautta aiemmin tullut tuon toimituskunnan päällikkö, vaikutusvaltainen opetus- ja kulttuuriasioista vastaava senaattori (Vares—Häkkinen 2001: 295—302).

Kokouksissa oli läsnä johtokunnan varsinaisia ja varajäseniä sekä joskus joku kutsuttu asiantuntija, yhteensä 15 eri henkilöä (pöytäkirjoissa tittelit vaihtelevat ajan mukaan, maistereista tuli tohtoreita jne.):

- lehtori / ylitarkast. Onni Hallstén (johtokunnan alusta sen varapuheenjohtaja ja rahastonhoitaja)
- maisteri K. N. Rantakari
- tohtori / yliopistonapulainen E. A. Tunkelo
- maist. / tohtori Artturi Kannisto
- toht. Heikki Ojansuu
- SKS:n kielitieteellisen valiokunnan jäsen, prof. Yrjö Wichmann (pyydettyinä mukana 23.5.1916)
- prof. E. N. Setälä (johtokunnan alusta sen puheenjohtaja)
- yliopp. Yrjö Toivonen / maist. Y. H. Toivonen
- prof. Hugo Suolahti
- toht. Sirelius
- toht. A. V. Koskimies
- Martti Rapola (ei mainittua titteliä, toimi pöytäkirjurina 1921—1923)
- tukkukaupp. O. Lumme (läsnä 10.3.1922)
- Lauri Hakulinen (johtokunnan vt. sihteeri ja pöytäkirjuri 1924—1925)
- tuomari Arvo Linturi (pyydettyinä ja SKS:n valtuuttamana asiantuntijana viimeisessä kokouksessa 1925, osakeyhtiön purkamisen vuoksi)

Näistä keskeisimmät ja pitkäaikaisimmat toimijat Sanakirjaosakeyhtiön johtokunnassa olivat Setälä, Hallstén, Kannisto, Tunkelo, Ojansuu ja Toivonen. Puheenjohtajina toimivat mm. Setälä, Kannisto ja Hallstén — useimmiten pöytäkirjoissa ei ole edes erikseen merkitty puheenjohtajaa, kaiketi siksi että osanottajia oli vain kourallinen ja kokoustaminen kävi sujuvasti keskustellen. Toisaalta puheenjohtajana toimi todennäköisesti johtokunnan puheenjohtaja Setälä (kun oli paikalla) tai varapuheenjohtaja ja rahastonhoitaja Hallstén. Käytännössä asioita ajoi ainakin alussa eniten Kannisto, joka oli tulisielulinen primus motor koko osakeyhtiöhankkeen takana.

Sihteereinä ja pöytäkirjureina toimivat seuraavat henkilöt: Kannisto (1916—1917), Tunkelo (kerran), Toivonen (1918—1920), Rapola (1921—1923) ja Hakulinen (1924—1925). Kaksi viimeksi mainittua tulivat mukaan toimintaan vasta 1920-luvun puolella, sitä ennen johtokunnan ydin muodostui herroista Kannisto,

Ojansuu, Hallstén, Tunkelo ja Toivonen; Setälä oli mukana satunnaisemmin. En puutu tässä yhteydessä johtokunnan kulloiseenkin kokoonpanoon ja sen jäsenten erovuororotaatioihin.

Johtokunta käsitteli murteenkeruun järjestämisen käytännön asioita, mm. erästä mielenkiintoista uudistusta sanastojen keruun helpottamiseksi. SMSA:ssa edelleenkin tallessa olevat ns. käsitepiirisanakirjat syntyivät sanakirjaosakeyhtiön aikana.

5.4. Uutta puhtia käsitepiirisanakirjoista

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön johtokunnassa käsiteltiin heti kahtena ensimmäisenä toimintavuonna (1916—1917) kiintoisaa ehdotusta uusien keruuta helpottavien ja jouduttavien apuneuvojen laatimiseksi. Ekmanin keräilyosanaston avulla oli kyllä päästy hyvään alkuun, mutta havaittiin, että olisi helpompaa kysellä kielimestareilta jonkin tietyn aihepiirin sanastoa kerralla kuin käydä läpi aakkosellista luetteloa. (SKSKoy:n vuosikertomukset 1916—1917, s. 6—7, SKS:n Keskustelemusten 1917—1918 liite II, *Suomi* IV:19.) Asiakyselyä oli jo kokeiltu, mutta heikoin tuloksin (mp.):

”Ainoina apuneuvoina tämänlaatuisessa sanankeruu-työssä ovat tähän asti olleet ’Muurahaisten’ laatimat ’Kysymyssarjat kansatieteellisiä kertomuksia varten’. Näitä sarjoja ei kuitenkaan ole kuin muutamilta harvoilta aloilta; ja uusien sarjain laatiminen edes kaikkein tärkeimmiltä aloilta ei varmaankaan olisi helposti toteutettavissa. Sitä paitsi tämänlaiset kysymyssarjat eivät missään tapauksessa vapauttaisi aakkosellisesti suoritettavasta sanaston kyselystä. Johtokunnan on sen tähden täytynyt ryhtyä apuneuvojen hankkimiseen aivan toista tietä.”

Ratkaisuksi keksittiin ns. käsitepiirisanakirjat, eli sellaiset kirjat, joissa olisi kussakin niteessä aakkosjärjestyksessä vain yhden aihealueen kantasanasto. Tällaisia sanakirjoja ei luonnollisestikaan ollut olemassa, joten ne piti tehdä. Uusien painotuotteiden suunnittelemiseen ei kuitenkaan ryhdytty, vaan perustaksi otettiin jälleen vanha kunnon Lönnrotin *Suomalais-ruotsalainen sanakirja*.

Ajatuksena oli se, että useampi kappale Lönnrotin sanakirjasta leikeltäisiin niin, että sanakirja-artikkelit voitaisiin ryhmittää uudelleen käsitepiireihin ja näin saada aikaan Keräilyosanastoa suppeammat ja täsmällisemmät keruuluettelot. Ajatus on nykynäkökulmasta suorastaan tyrmistyttävä. 1910-luvulla ei ollut tietokoneita eikä tietokantaohjelmia, joilla moisten sanaluetteloiden automaattinen käsitteleminen tätä nykyä kävisi suorastaan helposti. Kysymys oli siis

aivan puhtaasti sanakirjojen sivujen leikkaamisesta fyysisesti saksilla palasiksi ja saatujen liuskojen liimaamisesta uudelle taustapaperille! Työmäärä on ollut valtava. Lisäksi täytyy ottaa huomioon, että kustakin silputusta sanakirjasta voitiin käyttää vain parilliset tai parittomat sivut, lehden vastapuolelle jääneet sana-artikkelit piti ottaa toisesta kappaleesta. Vuodesta 1916 lähtien sanakirjahankkeessa alkoikin uudenlainen työvaihe keruiden lisäksi. Vielä nykyäänkin tämän työn tuloksena syntyneitä käsitepiirisanakirjoja kutsutaan ”teuras-Lönnroteiksi” (Hänninen 2003).

Suunnitelman Lönnrotin sanakirjojen leikkely- ja uudelleenjärjestämistyötä varten laati Artturi Kannisto. Valitettavasti se ei ole säilynyt sanakirjaosakeyhtiön asiakirjojen joukossa, mutta johtokunnan pöytäkirjoista voi riittäväällä tarkkuudella seurata yrityksen edistymistä (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 23.5.1916, 2. §):

”Allekirjoittaneen [Kannisto] esittämän suunnitelman mukaan päätettiin leikkelyttää ja lipuille liimauttaa 8 Lönnrotin sanakirjaa kyselyohjelman aikaansaamiseksi käsitepiireittäin tapahtuvaa sanastonkeruuta varten. Toht. Tunkelo pyysi pöytäkirjaan merkittäväksi, että hän ei katso asiaa kypsäksi eikä sentähden voi ottaa osaa päätöksen tekoon.”

Lönnrotin sanakirjoja meni hankkeen edetessä huomattavasti kahdeksaa enemmän, tämä oli vasta alkusoittoa. Mielenkiintoista on myös huomata, että Tunkelo ei ainakaan aluksi puoltanut käsitepiirisanakirjojen laatimista. Seuraavassa kokouksessaan johtokunta päätti ottaa leikkely- ja lipuilleliimaustyön johtajaksi ylioppilas Yrjö Toivosen, jolle määrättiin palkkiota 3 mk työtunnilta (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 1.6.1916, 3. §).

Työn alkuvaihe uskottiin erään kirjansitomom haltuun, Toivosen valvoessa sitä. Sanakirjoja oli uhrattu kesän aikana silvottaviksi kymmenen kappaletta kahdeksan sijaan. Seuraavan syksyn pöytäkirja valaisee tapahtumien kulkua (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 2.10.1916, 1. §):

”Kun ’Valistuksen’ kirjansitomo nyt oli loppuun suorittanut johtokunnan sille keväällä uskoman työn, 10:n Lönnrotin sanakirjakappaleen sana-artikkelien leikkelyn ja lipuille liimauksen, sai yliopp. Toivonen tehtäväkseen muutamien ’pistokokein’ tarkastaa, oliko työ suoritettu annettujen ohjeiden mukaan ja tarpeellisella tarkkuudella.”

Samassa kokouksessa kaavailtiin hankkeen yhteistyökumppaniksi yliopiston Hämäläistä Osakuntaa. Ylioppilasosakunnat olivat jo pitkään olleet aktiivisia kansallisten tieteiden keruutoiminnassa, erityisesti aineellisen kansankulttuurin saralla (ks. esim. Raivio 2004). Yhteistyöstä ei tullut mitään, mutta

tässä yhteydessä sanakirjahankkeen valokeilaan astuu ensimmäistä kertaa mies, josta myöhemmin tuli Sanakirjasäätiön ensimmäinen johtaja — E. N. Setälän uskollinen oppilas Toivo Kaukoranta (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 2.10.1916, 2. §):

”Sanojen merkityksen mukaan tapahtuvassa Lönnrotin sana-artikkelien järjestämistyössä päätettiin koettaa saada aikaan yhteistoimintaa Hämmäläisosakunnan kanssa, joka Hämeen murteiden sanastonkeruun pohjaksi paraillaan teettää samantapaista työtä, ja sitä varten ryhtyä neuvotteluihin Hämmäläisosakunnan sanastotyön johtajan maist. T. Kaukorannan kanssa.”

Tämän pyrkimyksen kariutuminen ja työn tarkempi järjestäminen selviävät neljä päivää myöhemmin pidetyn kokouksen pöytäkirjasta (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 6.10.1916, 1. §):

”Allekirjoittaneen [Kannisto] ilmoitettua keskustelussa maist. T. Kaukorannan kanssa tullessa siihen käsitykseen, että Lönnrotin sanaston merkityksenmukainen järjestäminen Hämmäläisosakunnan ja Oy:n yhteistyönä ei ole mahdollinen, päätettiin että Oy:n on ryhdyttävä suorittamaan työtä yksinään. Työtä johtamaan pyydettiin yliopp. Toivosta, joka tähän suostui sillä ehdolla, että hänen ei tarvitse työhön käyttää enempää kuin keskimäärin 2 tuntia päivässä. Palkkioksi määrättiin hänelle 150 markkaa kuussa, edellyttäen että työnteja karttuu n. 50. Hra Toivosen on johtokunnalle tehtävä ehdotus, montako apulaista ja keitä työhön on otettava sekä paljonko kullekin maksettava. Johtajan ja apulaisten on jonakin määrätuntina kaikkien oltava työssä yhtäkaa, jotta apulaistilla on varma tilaisuus kysellä neuvoja ja johtajalla suurempi mahdollisuus seurata työn kulkua. — Hra Toivosen on, aluksi ryhmittämällä yksi Lönnrotin kirjain [siis esim. a:lilla alkavat sana-artikkelit], tehtävä ehdotus niistä merkityspiireistä, joihin sitten apulaistia käyttäen koko Lönnrotin sanasto on ryhmitettävä; ehdotus on annettava johtokunnan tarkastettavaksi. Allekirjoittanut [Kannisto] antoi ryhmituksen pohjaksi luettelon niistä merkityspiireistä, joita hän vogulinkielen murteiden sanastoa kerätessään oli noudattanut. — Ne Keräilyosanaston sanat, joita ei ole Lönnrotilla, ovat jollakulla apulaistella merkittävät ja sitten kopioitavat lisättäviksi Lönnrotin sanastoon.

Suom. Kirj. Seuralta oli pyydetävä lupaa saada järjestelytyötä toimittaa Seuran juhlasalissa.”

Näin työ siis alkoi. Mitä ilmeisemmin se edistyi hyvin, sillä pian tarvittiin lisää työvoimaa. Pöytäkirjoista ei selviä, kuinka monta apulaista työssä aluksi oli, mutta johtokunnan pöytäkirjan 13.11.1916, 4. §:n mukaan Toivoselle annettiin lupa ottaa yksi apulaistinen lisää Lönnrotin sanakirjalippujen järjestämistyöhön (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 13.11.1916, 4. §).

Seuraavan vuoden maaliskuussa ylioppilas Y. Toivonen teki johtokunnan kokouksessa selkoa työn edistymisestä. Tämä on luultavasti tapahtunut suullisesti, koska tarkempia tietoja pöytäkirjassa ei ole. Kuitenkin käy ilmi, että kirjansitomom edellisenä kesänä leikkelemät ja lipuille liimaamat sana-artikkelit oli nyt ryhmitelty valmiiksi. Samassa kokoukspykälässä (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 11.3.1917, 3. §) päätettiin, että sanalippujen lopullinen leikkely- ja

liimaamistyö on ensi tilassa saatava alkuun. Tällä tarkoitettiin koko Lönnrotin sanakirjan artikkelimassan silppuamista ja liimaamista monista kappaleista — ja syntyneiden artikkelilippujen aakkosellista liimaamista käsitepiireittäisiin sidoksiin tyhjille sivuille. Mitä ilmeisimmin koeotoksen ryhmittely eri käsitepiireihin oli tuottanut hyväksyttävän tuloksen. Lisäksi päätettiin järjestää ja liimauttaa muista lähteistä (kuin Lönnrotista) saatavat lisäykset erityiseen kuhunkin sanastoon liittyvään lisävihkoon. (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 11.3.1917, 3. §.)

Edeltäneenä syksynä oli jo päätetty seuraava (ks. pidempi sitaatti yllä, s. 56): ”Ne Keräilyosanaston sanat, joita ei ole Lönnrotilla, ovat jollakulla apulaisella merkittävät ja sitten kopioitavat lisättäviksi Lönnrotin sanastoon.” Apulaisia löytyi hieman yllättävältä taholta. Johtokunnan kokouksesta 20.5.1917 laaditussa pöytäkirjassa (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 20.5.1917, 1. §) todetaan seuraavasti:

”Lokak. 6 p:n kokouksen pöytäkirjan 1 §:n johdosta ilmoitettiin, että Keräilyosanastossa olevien Lönnrotilta puuttuvien sanain merkitsemistyö oli annettu tehtäväksi Sömäisten vankilassa ja nyt loppuunsaatu.”

Tähän pöytäkirjamerkintään päättyvät jäljet käsitepiirisanakirjojen valmistamisesta. Työ oli kuitenkin totisinta totta, ja sanakirjaosakeyhtiön purkamiseen 1925 mennessä niitä oli 145 kappaletta, aina viisi kutakin aihepiiriä kohden; ks. tarkemmin liitteenä 4 olevaa 17.9.1925 laadittua luetteloa sanakirjaosakeyhtiön arkistosta. Kanniston vogulitutkimuksissaan käyttämän aihepiiriluettelon perusteella Toivonen oli suunnitellut syntyneet käsitepiiriryhmät, joiden lukumäärä nousi lopulta 29:een. Käsitepiirisanakirjat ovat nykyisin lähes täydellisenä sarjana tallessa SMSA:ssa Kotuksessa.

Ajatus sana-artikkelien leikkelystä ei ollut aivan uusi, eikä ylioppilas Toivosen valitseminen yllä kuvattuun toimeen ollut perusteetonta. Samaan tapaan oli nimittäin menetelty jo aiemmin ryhdyttäessä *Suomen kielen etymologisen sanakirjan* valmistaviin töihin. E. N. Setälän sanakirjaprojekteista etymologinen sanakirja oli se, josta tuli v. 1930 perustetun tutkimuslaitos Suomen suvun päätehtävä. Suomen suku toimi alkuvuodet Setälän kartanossa, Järvenpään Toimelassa. Erkki Itkonen (1976: 28) kertoo muistelma-artikkelissaan ’Toimelasta Hallituskadulle’ etymologisen sanakirjan alkuvaiheista näin:

”Aineksia etymologista sanakirjaa varten Setälä oli alkanut keräyttää jo 1913 asuessaan silloin vielä Merilinnassa Neitsytpolun varrella. Hänen

avustajakseen ryhtyi täysihoitoa vastaan ylioppilas Yrjö Toivonen. Seuraavien vuosien aikana Toivonen valmisti Setälän ohjeiden mukaan 6166 sana-artikkelia käsittävän leikekokoelman. Tämä tapahtui siten, että kaikki tärkeimmät suomalais-ugrilaisia kieliä käsittelevät sanakirjat ja sanahistorialliset tutkimukset, joita oli saatavissa kaksin kappalein, leikattiin alkutekijöihinsä, ja sen jälkeen aineisto hakusanoitettuna ja tiettyjen periaatteiden mukaan ryhmitettyinä liimattiin paperiarkeille.”

Tässä oli siis malli myös suomen murteiden käsitepiirisanakirjojen valmistamista varten. Setälä suunnitteli, Toivonen toteutti. Näitä aihealueittaisia apuneuvoja myöskin ryhdyttiin käyttämään murreosanastojen keruutyössä. (Kuriositeettina mainittakoon, että Merilinna Neitsytpolun ja Merikadun kulmassa oli ns. professoreiden talo, jonka perustajina ja asukkaina oli Setälän lisäksi muitakin yliopiston professoreja.)

5.5. Sanakirjaosakeyhtiön aikainen kartunta 1916—1925

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiötä perustettaessa 1916 kansankielen sanakirjan aineiston kartuttaminen oli jatkunut SKS:n hallinnassa viitisentoista vuotta. Keruiden siirtyessä SKS:lta osakeyhtiölle sanalippujen määrä oli runsaasti kolme neljännesmiljoonaa. Hankkeen ensimmäinen neljännesvuosisata tuli täyteen sanakirjaosakeyhtiön hallinnassa, ja esitän seuraavaksi osakeyhtiön kymmenvuotisen kartunnan tulokset taulukkona. Kuten edellä alaluvussa 4.8., tässäkin luvut ovat likimääräisiä. (Taulukon lähteinä on käytetty SKS:n Keskustelemusten mainintoja sanastokokoelmien kasvusta kyseisiltä vuosilta, *Suomi* IV:16—V:6.)

Taulukko 5: Murreosanastojen kartunnat 1916—1925.

Toimintavuosi	Vuosikartunta	Kokonaiskartunta
1916—1917	50 000	815 000
1917—1918	48 000	863 000
1918—1919	52 000	915 000
1919—1920	37 000	952 000
1920—1921	44 000	996 000
1921—1922	20 000	1 018 000
1922—1923	24 000	1 041 000
1923—1924	11 400	1 052 400
1924—1925	82 599	1 135 000

Merkittävää lisäystä ei hankkeen toimintaympäristön muuttuminen tuottanut kokoelmiin. Kuten SKS:kin aikana, vuoteen 1921 asti vuosittainen kartunta pysyi noin 40 000—50 000:n lipun tienoilla. Miljoonan lipun summa oli rikottu, mutta vuosina 1921—1924 tilanne kuitenkin huononi rajusti ja nopeasti. Syiksi tähän mainitaan mm. stipendiaattien siirtyminen muihin tehtäviin, edellisvuosien keräysten

viipyminen ja uusien kerääjien kokemattomuus, kertaalleen peräti kielimestarin kyllästyminen (SKSKoy:n vuosikertomus 1921, s. 17—18, SKS:n Keskustelemusten 1921—1922 liite III, *Suomi* V:1).

Vuosina 1924—1925 keruu saatiin kuitenkin uuteen nousuun. Sanakirjaosakeyhtiö oli tullut tiensä päähän, ja uusi voimakkaampi organisaatio oli kehitteillä kansallisen suurhankkeen turvaamiseksi. Välittömät syyt keruun moninkertaistumiseen olivat se, että hankkeeseen saatiin ensimmäistä kertaa tuntuva valtion avustus (ks. tarkemmin luku 6.1.). Myöskin Lauri Hakulisen (1924) laatima uusi 40-sivuinen keruupöytäkirja oli huomattavasti entisiä ohjeita tehokkaampi ja tuotti kerääjiltä lisää saalista arkiston aarreaitaan.

6. Kolmas kerta toden sanoo: Sanakirjasäätiön perustaminen

Suomen murteiden sanakirjan sanastoaines oli 1920-luvun puolessa välissä yltänyt jo yli miljoonaan sanalippuun. Rahallisesti hankkeeseen ei kuitenkaan ollut miljoonia käytettävissä. Yhteiskunnallinen tilanne oli muuttunut suurissa mullistuksissa, mm. sisällissodan ja itsenäistymisen seurauksena. Kansankielen keruu- ja sanakirjahankkeessa oli jälleen aika ryhtyä toimiin uusin ottein. Sanakirjasäätiö oli syntymässä. Tätä edelsi kuitenkin monimutkainen kehityskulku, joten luokaamme silmäys hieman aikaisemmaksi, 1910-luvun loppuun.

6.1. Suuri organisaatiomuutos: osakeyhtiöstä säätiöksi

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön alkutaival sujui hyvin, mutta rahan arvon luhistuttua 1. maailmansodan pyörteissä osakkeet eivät menneet yhtä hyvin kaupaksi, eikä ylioppilastyövoimaakaan ollut saatavilla entiseen tapaan. Opiskelijoilla oli kiire valmistua ja päästä ansaitsemaan omaa leipäänsä. (Häkkinen 1993: 24, 35.) Lisäksi sisällissota sekoitti koko yhteiskunnan, myös kielentutkimuksen.

Valtion varat olivat tiukilla, ja eri hankkeisiin kerättiin ahkerasti varoja. Vuonna 1919 perustettu Kalevalaseura saikin alkupääomansa yksityisiltä varakkailta lahjoittajilta. Sanakirja-asioista vastaavien kielimiestenkin yhteinen rintama rakoili. Kalevalaseura nimittäin huomasi kansankielen sanakirjahankkeen sopivan myös omaan toimenkuvaansa, ja alkoi sanakirjaosakeyhtiön ohella itsenäisesti hankkia varoja keruita varten. Myöskin Hämäläinen osakunta oli kerännyt varoja omalla alueellaan, mm. Setälän oppilaat Toivo Kaukoranta ja Martti Rapola (jotka

tulevaisuudessa olivat mukana itse sanakirjahankkeessa) olivat aktiivisia osakunnan kotiseutu- ja kansallisessa toiminnassa. (Mp.)

Hämäläis-osakunta oli itse asiassa käynnistänyt keruuhankkeensa jo vuonna 1915, vuotta ennen sanakirjaosakeyhtiön perustamista. Osakeyhtiön yhtiösopimuksen allekirjoittajien ensimmäisessä kokouksessa 9.4.1916 käsiteltiin osakunnan roolia suhteessa osakeyhtiön varainkeruuseen (SKSKoy:n yhtiökokouksen pöytäkirja 9.4.1916, 3. §):

”Hämäläisosakunnan taholta oli lausuttu se toivomus, että koska mainittu osakunta on ryhtynyt puuhiin kansanmurteiden sanaston keräämiseksi omalla alueellaan, sanakirjaosakeyhtiö ei ulottaisi osakkeidenkeruutaan osakunnan alueelle, ennen kuin se varainkeruu, joka osakunnan sanastotyötä varten jo viime kevännä pantiin alulle, saadaan loppuun suoritetuksi.

Kokous suostui tähän, kuitenkin siten, että niissä seuduissa mihin osakunnan rahankeruusta tietämättä jo on ehditty lähettää merkintälistoja, osakkeidenmerkinnän annetaan jatkua; myös lähetetään edelleenkin listoja mainitulle alueelle, jos niitä sinne nimenomaan pyydetään.”

Kalevalaseura puolestaan levitti nelisivuista kirjelmää, otsikolla *Suomen kansakielen sanakirja*, jolla haviteltiin lahjoituksia. Tämä kirjelmäkin on säilynyt SKSKoy:n arkistossa. Sen alussa mainitaan tiivistetysti kirjelmän tarkoitus (ks. lähdeluettelossa *Suomen kansankielen sanakirja*):

”Kalevalaseuralle annetun, Suomen kansankielen sanakirjaa varten määrätyn lahjoituksen perusteella kutsutaan lahjoittajahenkilö, -toiminimi tai -yhdistys Seuran kannattajajäseneksi.”

Kirjelmässä noudatetaan muissakin propagandakirjoituksissa toistuvaa kaavaa: ensin selostetaan tiivistetysti vuoden 1896 sanakirjaohjelma, edeltäneitä keruita ja hankkeen tärkeyttä. Murteiden sekoittuminen mainitaan luonnollisesti myöskin. Kalevalaseura nostaa kursailematta kissan pöydälle (kuten Kannistokin Virittäjässä 1914) — tarvitaan vain rahaa (mp.):

”Elomiehistä ei ole puutetta. Suomen kielen opiskelijoita yliopistossa on siksi paljon, että pystyviä sanastonkerääjiä olisi saatavana monin verroin enempi kuin mitä näihin saakka vuosittain on voitu käyttää. Kysymys on yksinomaan rahakysymys.

Lienee syytä erikoisesti huomauttaa, että sanastonkerääjien matkarahat ovat olleet kaikkea muuta kuin kohtuullisia. Kun lasketaan pois se, mitä kerääjältä kuluu matkoihin, asuntoon, elatukseen ja kielenoppaan palkkaamiseen, niin korvaus itse sanankeruutyöstä usein on supistunut — aineksien puhtaaksikirjoittamispalkkioon. Sanastotyö on suurimmaksi osaksi täytynyt perustaa nuorison asianharrastukseen.”

Lopuksi Kalevalaseura vetoaa koko kansaan, vain sen auliudella työ olisi mahdollista saattaa loppuun.

Hämäläis-osakunnan ja Kalevalaseuran lisäksi keruuorganisaatioiden pakkaan kuului myöskin Suomalaisen Tiedeakatemia vuonna 1910 perustama tieteellinen keräilytoimisto, jonka tehtävänä oli koota kaikkea kansallisten tieteiden kannalta arvokasta aineistoa, niin aineellista kulttuuriperintöä kuin henkistäkin (Häkkinen 1993: 34—35). Suomalaisen Tiedeakatemia keräilytoimistosta tuli myöhemmin tärkeä linkki sanastonkeruutyössä, sillä sen kautta Sanakirjasäätiö saattoi varta vasten painetuissa kirjekuorissa lähettää *Sanastaja*-lehden murretiedusteluja ja vastaanottaa niihin vastauksia vapaakirjeinä, ilman postimaksuja (aikavälillä 1927—1942, ks. Vilkuna 1976: 12).

Keräilytoimisto sijaitsi sanakirjaosakeyhtiön tapaan SKS:n talossa, ja saapuneet tulokset talletettiin muodollisesti osakeyhtiön haltuun. Kalevalaseurakin suositteli rahankeruustaan huolimatta murremuistiinpanojen lähettämistä keräilytoimistoon ja sitä kautta osakeyhtiöön, omia kokoelmia sillä ei ollut. Myöhemminkin itsenäiset murteenkerääjät, ylioppilasosakunnat ja muut yhteisöt luovuttivat kokoelmansa suoraan SMSA:oon — yhtenäisen keruuorganisaation merkitys ymmärrettiin, vaikka taloudellista tukea haluttiinkin organisoida erikseen useammalla suunnalla.

Koko tämä edellä kuvattu sekava tilanne maailmansotineen, taloudellisine vaikeuksineen ja monine eri vaikuttajatahoineen teki kansankielen sanakirjan valmistelutyöt hankaliksi. Osakeyhtiön pääoma (ensin 100 000 mk, sitten korotettuna 250 000 mk — toistakin korotusta yritettiin, mutta sisällissota esti sen) oli käynyt mitättömän pieneksi. Yhteiskunnallinen tilanne oli kuitenkin ongelmista huolimatta muuttunut keruun järjestämisen kannalta paremmaksi. Suomi itsenäistyi, ja uuden tasavallan olojen vähitellen vakiinnuttua taloudelliset edellytykset olivat paremmat: esiin nousi orastavia toiveita saada sanakirjahanke kokonaan valtion rahoittamaksi.

Ensimmäisen kerran tämä kehityskulku näkyi keväällä 1921 (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 13.3.1921, 7. §):

”Tohtori Kannisto esitti keskusteltavaksi kysymyksen, miten sanankeruutoimeen voitaisiin saada enemmän vauhtia. Oli omasta puolestaan sitä mieltä, että [osakeyhtiön] rahavaroja olisi entistä enemmän käytettävä, vaikkapa niinkin, että koko jäljellä oleva pääoma kulutetaan loppuun kahden vuoden aikana. Ilmeinen epäsuhde oli siinä, että työn jatkamisesta koituvat vähäiset menot ovat suuremmat kuin varsinaisen keruutyön kustannukset. Jos todella pääomaa runsaasti käyttäen parissa vuodessa työ saadan oikeaan vauhtiin, on meillä jo oikeutta odottaa,

että valtio vastedes ottaa menoarvioonsa työn yhtä ripeään jatkamiseen tarvittavat varat.”

Kanniston esitykseen yhdyttiin, mutta sen toteuttaminen kesti vuoden verran. Sekä johtokunnan että osakeyhtiön (yhtiö)kokouksia pidettiin enää noin kerran vuodessa (viimeksimainittuihin siis kutsuttiin osakkaatkin). Maaliskuun 10:ntenä 1922 johtokunta antoi Martti Rapolalle tehtäväksi laatia luonnoksen valtionavun anomukseksi (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 10.3.1922, 6. §), ja alle kaksi viikkoa myöhemmin se tarkastettiin ja päätettiin muutamain muutoksin ja täydennyksin hyväksyä Kirkollis- ja opetusministeriölle jätettäväksi (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 22.3.1922, 2. §). Suunnitelma sai osakseen myös yhtiökokouksen kannatuksen (SKSKoy:n varsinaisen yhtiökokouksen pöytäkirja 28.3.1922, 8. §), mutta anomus ei mennyt läpi, joten vuoden kuluttua yritettiin jälleen uudelleen.

Tässä vuoden 1923 valtionavun anomuksessa Setälä oli vahvasti mukana. Vuosien 1923—1924 vaiheet ja sanakirjaosakeyhtiön purkaminen on tiivistetysti esitetty sen seuraajan, Sanakirjasäätiön, vuosikertomuksessa vuosilta 1924—1925, alaluvussa Katsaus säätiön perustamisvaiheisiin (Sanakirjasäätiön vuosikertomus 1924—1925):

”Professori E. N. Setälän 17. helmikuuta 1923 eduskunnalle tekemä anomusehdotus tarpeellisen määrärahan ottamisesta 1924-vuoden ylimääräiseen tulo- ja menoarvioon, saikin eduskunnan hyväksymisen, tosin jonkin verran supistetussa muodossa, niin että opetusministeriö 19. maaliskuuta 1924 saattoi määrätä 200.000 markkaa kansankielen sanakirjan valmistelutyön tukemista varten. Tätä rahasummaa ei kuitenkaan haluttu luovuttaa Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiölle, sillä jos niin olisi tehty, melkoinen osa rahasta olisi joutunut tuloverona maksettavaksi takaisin valtiolle, mikä tietysti ei olisi ollut tarkoituksenmukaista. Osakeyhtiötä ei näet, muodollisista syistä, voida lain mukaan pitää sellaisena järjestönä, jommoiset ovat tuloveron maksamisesta vapaat. Opetusministeriö määräsiikin niin ollen avustuksen maksettavaksi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle. Luovuttaessaan määrärahan seuran haltuun ministeriö samalla kehoitti seuraa ’kiireimmiten ryhtymään toimenpiteisiin, että muodostuisi sellainen, puheenalaista sanakirjatyötä harrastavien seurojen, yhdistysten ja muiden yritysten välinen keskusjärjestö, joka voisi ottaa myönnettyjen varojen ja työn johdon käsiinsä.’

Koska näin oli olemassa takeita siitä, että se työ, jonka suorittamista varten Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö oli perustettu, ei ollut jäävä huolenpitoa vaille, päätti yhtiön varsinainen yhtiökokous 31. maaliskuuta 1924, että osakeyhtiö oli laillisessa järjestyksessä purettava.”

Kaisa Häkkisen (1993: 36—37) mukaan Setälä jyräsi tyynesti SKS:n yli tässä vaiheessa (sitaatissa mainittu kirje on tallessa SKSKoy:n arkistossa):

”SKS:n johtokunnalle Setälä tiedotti asiasta [200 000:n määrärahadesta] vasta jälkeenpäin kirjeessä, jossa hän myös kertoi tahallaan sivuuttaneensa ’tarkemmat

määräykset rahojen hoitamisesta ja sanakirjatyön jatkamisesta, jotta kädet olisivat vapaammat tyydyttävän järjestelyn aikaansaamiseksi'."

Rahat lankesivat kuitenkin SKS:n haltuun, ja sanakirjaosakeyhtiö näytti selvästi tulleen taipaleensa loppuun, joten keväällä 1924 (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 14.3.1924, 1. §) päätettiin ehdottaa yhtiökokoukselle yhtiön purkamista, "koska se tehtävä, jota varten yhtiö on perustettu, läheisessä tulevaisuudessa siirtyy jollekin valtion rahoittamalle elimelle". Varsinainen yhtiökokous hyväksyi purkamisen yksimielisesti "valtuuttaen johtokunnan ryhtymään kaikkiin tarpeellisiin toimenpiteisiin, jotta Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö tulisi sääntöjensä ja osakeyhtiölain määräämässä järjestyksessä puretuksi" (SKSKoy:n varsinaisen yhtiökokouksen pöytäkirja 31.3.1924, 8. §). Viikkoa myöhemmin johtokunta pyysi tuomari Arvo Linturia hoitamaan asiaa ja antoi hänelle avoimen asianajovaltakirjan (SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirja 7.4.1924, 2. §).

Purkaminen ei kuitenkaan käynyt käden käänteessä. Taas vuoden kuluttua (SKSKoy:n varsinaisen yhtiökokouksen pöytäkirja 30.3.1925, 3. §) Hakulinen luki sanakirjaosakeyhtiön vuoden 1924 vuosikertomuksen, josta kävi selville, että yhtiön purkamispäätös saavuttaisi lain voiman aikaisintaan 5.6.1925 (syynä tähän olivat osakkeisiin liittyvät taloudelliset asiat). Syksyllä johtokunta piti viimeisen kokouksensa, jossa näin todettiin tapahtuneen.

Opetusministeriön myönnettyä vuodeksi 1924 200 000 mk:n avustuksen SKS:lle, alkoi todellinen taistelu siitä, kuka sanakirjan saa tehdä (Häkkinen 1993: 36—37). Hankkeesta oli tullut poliittinen kiistakapula. Vilkunan (1976: 21) mukaan valtataistelun taustalla oli nuorsuomalaisen Setälän häviäminen suomettarelaiselle Kaarle Krohnille kilpailussa SKS:n esimiehen paikasta 1917. Tästä syystä Setälä kumppaneineen oli järjestellyt Kalevalaseuran perustamisen, ja todennäköisesti samalla tavalla oli Sanakirjasäätiön laita: se piti Setälän mielestä perustaa siitä huolimatta, että SKS olisi hankkeeseen kenties pystynyt lisääntyneen valtionavun turvin yksinkin, sillä hän oli aivan eri linjoilla SKS:n kanssa. Häkkinen (mp.) jatkaa (sitaatissa mainitut asiakirjat ovat tallessa Sanakirjasäätiön/SKSKoy:n arkistossa):

"Setälä lähetti opetusministeriöön kirjeen, jossa todettiin Hämäläisen osakunnan jo pitkään harjoittaneen huomattavaa keruutyötä hämäläismurteiden piirissä ja Kalevalaseuran keränneen 100 000 markkaa rahaa kansankielen sanakirjaa varten. Ei mitenkään käynyt päinsä antaa koko sanakirjahanketta yhden seuran haltuun, ei ainakaan SKS:n. Kustaa Vilkuna (1976) on hankkeen historiaa koskevassa

kirjoituksessaan arvellut Tunkelon ja muun SKS:n väen olleen Setälän mielestä sen verran yksitotista joukkoa, ettei sille voinut uskoa odotettavissa olevia suuria rahasummia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura totesi Tunkelon tekemien ja Sanakirjasäätiön arkistossa säilyneiden muistiinpanojen mukaan omassa kokouksessaan, että työtä jatkamaan olisi pitänyt perustaa uusi elin, joka sekä moraalisesti että taloudellisesti olisi ollut kaikkia entisiä voimakkaampi, mutta kun sellaisen puuhaamiseen ei ollut aikaa ryhtyä, SKS:n oli kannettava vastuu koko työstä. Setälä kirjoitti SKS:lle Kalevalaseuran nimissä kirjeen, jossa todettiin SKS:n kyllä tähän kykenevän, mutta jos se ottaisi koko hankkeen itselleen, sen ei kannattaisi kuvitella saavansa hiukkaakaan tukea muilta seuroilta.”

Eripurasta huolimatta ryhdyttiin yhteistyöhön. SKS kutsui keväällä 1924 kokoon neuvottelun uuden kansankielen sanakirjan hanketta vetävän organisaation, jonkinlaisen keskusjärjestön synnyttämiseksi. SKSKoy:n arkistossa säilyneen tiedon mukaan Setälä kehotti käyttämään uuden yhdistyksen sääntöjen mallina Mannerheimin lastensuojeluliiton sääntöjä. (Liitto oli perustettu 1920, ja oletettavasti sen säännöt otettiin perustaksi vain siksi, että ne olivat ajankohtaisen yhdistyslainsäädännön mukaiset.)

Noin tusinan eri organisaation edustajat eri puolilta maata kokoontuivat 5.5.1924 SKS:n taloon pohtimaan sanakirjatyön järjestämistä uusiin puitteisiin. Olen oheistanut tämän Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksen pöytäkirjan tekstin liitteeksi 6 (ks. 2. §). Se on ensimmäinen asiakirja (liitteinen) Sanakirjasäätiön kansiin sidottujen papereiden joukossa (pöytäkirjasarjojen sidokset säilytteillä KKTK:ssa). Siitä ilmenee, miten suurin ja tärkein jo vuosikymmeniä kypsyttelyistä sanakirjahankkeista vihdoinkin laajenee eri seurojen piirien ulkopuolelle ja nousee valtakunnalliseksi (lopulta valtiolliseksi) asiaksi asti.

Kokouksessa (Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksen pöytäkirja 5.5.1924, 3. §) keskusteltiin eloisasti mm. siitä, että:

”suomen kansankielen sanakirjahankkeen toteuttaminen olisi saatava kokonaan valtion [harvennus pöytäkirjassa] asiaksi ja että sen vuoksi pitäisi ottaa harkittavaksi, olisiko tällä kertaa syytä edes toistaiseksi perustaa mitään yksityisluonteista yhdistystä kysymyksessäolevaa tarkoitusta varten, koska ne varat, joilla yhdistys omasta puolestaan voisi hanketta edistää, todennäköisesti jäisivät verraten vähäpätöisiksi”.

Tätä kannattivat muutamat kokouksen osanottajat, mutta myöskin muita ajatuksia tulevan organisaation muodosta esitettiin (mp., harvennus pöytäkirjassa): ”Pankinjohtaja Eino Tulenheimo esitti sen mahdollisuuden, että jos perustettavaksi kuitenkin tulisi jokin yksityinen järjestö, se voisi olla säätiön luonteinen.” Niin ikään kritisoi SKS:n johtokunnan ennalta laatimaa ehdotusta ”Suomen kielen

kansanmurteiden sanakirjayhdistyksen” säännöiksi. (Mp.) Tämä ehdotus oli lähetetty kokouksutsuna toimineen kiertokirjeen mukana, ja siinä kaavailtua organisaatiota pidettiin liian raskaana. Huomautuksia tuli myös suunniteltuja jäsenmaksuja vastaan, jotka koettiin liian korkeiksi. (Mp.)

Kokouksessa nousi esiin myös pyrkimys kansallisten tieteiden yhdistämisestä saman katon alle. Tämä on unelma, jonka monet fennistit ovat uneksineet yliopiston ja SKS:n käytyä ahtaiksi niin tilojen kuin resurssienkin suhteen. Erityisesti Setälä tunnetaan suurena organisaattorina, ja hänen kaavailuihinsa kuului suurten tutkimushankkeiden ja -organisaatioiden suunnittelu. Kalevalaseuran tavoitteena oli jo varhain perustaa eri hankkeet kokoava Kalevalatalo (ks. lähdeluettelo: *Suomen kansankielen sanakirja*), ja myöskin tutkimuslaitos Suomen Suku, joka aloitti toimintansa Turun yliopiston alaisuudessa vuonna 1930 ja siirtyi myöhemmin Sanakirjasäätiöön, oli yritys koota fennougriiikan tutkimusaineistoja ja -resursseja saman katon alle. Niin ikään vuonna 1956 perustettu Castrénianum on esimerkki tällaisesta pyrkimyksestä. 1950- ja 1960-luvuilla oli myös tulevaisuuteen katsovia kaavailuja kansallisten hankkeiden järjestämisestä (ks. esim. Kansallisten tieteiden kehittämisohjelma 1966—80).

Tässä Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksessa kaavailtiin jo alustavasti Kotimaisten kielten tutkimuskeskusta muistuttavaa laitosta, joka toteutui vasta runsaan puolen vuosisadan kuluttua (Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksen pöytäkirja 5.5.1924, 3. §):

”— — tohtori Martti Rapola — — perusteli sellaista ehdotusta, että läheisessä tulevaisuudessa olisi saatava aikaan yleisillä varoilla rahoitettava, pysyväinen suomen kielen tutkimuslaitos, jonka laitoksen henkilökunnalta olisi vaadittava täysi tieteellinen pätevyys ja jonka pääasiallisena tehtävänä lähimpien vuosikymmenien kuluessa olisi suomen kansankielen sanakirjan toimittaminen.”

Kokouksessa päätettiin keskustelun jälkeen asettaa valiokunta selvittämään 1) aiotun (sanakirja)elimen perustamismahdollisuuksia, 2) josko säätiön luonteinen ratkaisu olisi parempi kuin yhdistys sekä 3) hallintoelimistön rakenteen mahdollista yksinkertaistamista. Valiokuntaan valittiin Hallsten, Setälä, Sirelius, Tulenheimo ja Tunkelo, varalle Kannisto, Rapola ja Toivonen. (Mp., 4. §.)

Valiokunnan ehdotus säätiön luonteisen järjestön perustamisesta hyväksyttiin uudessa kokouksessa 30.5.1924. Tätä koskeva uusi sääntöehdotus lähetettiin lausuntokierrokselle kesän ajaksi Sanakirjasäätiön

perustajaorganisaatioihin, ja 2.12.1924 Sanakirjasäätiön säädekirja (tallessa Kotuksessa) voitiin hyväksyä ja allekirjoittaa. Presidentti vahvisti sen säännöt 9.1.1925, ja toiminta voitiin aloittaa. (Sanakirjasäätiön vuosikertomus 1924—1925; Vilppula 1976: 70.)

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön yhtiöjärjestyksen 12. §:n mukaan yhtiön omaisuuden tuli sen purkautuessa kuitenkin kokonaisuudessaan jäädä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle, ja suurimman osan vuotta 1924 sanastonkeruu olikin väliaikaisesti SKS:n hallussa — olihan ensimmäinen valtionavustuskin osoitettu sille samaksi vuodeksi. Kokoelmat siirtyivät puretulta sanakirjaosakeyhtiöltä SKS:lle, ja sitten 1.4.1925 lähtien Sanakirjasäätiölle. (Sanakirjasäätiön vuosikertomus 1924—1925.)

Martti Niinivaara (1931: 38) kirjoittaa tämän ylimenokauden järjestelyistä: ”Työn valmistelemista ja järjestelemistä varten, nimen omaan uuden, s.v. ilmestyneen keruoppaan tekijänä, Kielitieteellisellä valiokunnalla oli erikseen palkattu sihteeri (Lauri Hakulinen).” Hakulinen oli ollut mukana jo sanakirjaosakeyhtiön loppuaikana (vrt. luku 5.3.) ja laatinut uuden keruoppaan juuri sopivasti tähän välivaiheeseen (Hakulinen 1924).

Lisäksi käy ilmi, että johtokunta valitsi ”keruutyön väliaikaiseksi johtajaksi sekä säätiön toimiston hoitajaksi fil.-kand. Lauri Hakulisen [harvennus poistettu]” (Sanakirjasäätiön vuosikertomus 1924—1925). Hakulinen oli siis keskeisessä roolissa sekä SKS:n että säätiön puolelta juuri näinä siirtymävaiheen vuosina, ja hän huolehti tarkasti mm. kokoelmien ja hallinnollisen arkiston luettelomisesta organisaatiomuutoksen aikana.

Hakulinen oli myöskin ututtera motivoija sanastonkeruutyöhön. Kotikielen Seuran 50-vuotispäivänä hän puhui edellisten tutkijasukupolvien velvoittavuudesta ja kansankielen sanakirjan isänmaallis-tieteellisestä merkityksestä, vastikään perustetun Sanakirjasäätiön uudelle, nuorelle kerääjäpolvelle. (Hakulinen 1926: 133—134.)

6.2. Kysymys Sanakirjasäätiön ensimmäisestä johtajasta

Alku aina hankala — Sanakirjasäätiön ensimmäiset vuodet olivat melkoista sekamelskaa. Tästä toimii tiiviinä aikalaistodistuksena Kustaa Vilkkunan (1976) artikkeli Myrskyä ja menestystä, joka käsittelee mm. Sanakirjasäätiön ensimmäisen

johtajan valitsemista ja muita pinnan alla velloneita skismoja paikoin hyvinkin eloisasti.

Vilkuna kirjoittaa, että vaikka nuori maisteri Lauri Hakulinen (s. 1899) olisi tuolloin ansioidensa perusteella ollut selvä valinta vastaperustetun Sanakirjasäätiön johtajaksi, toimeen valittiinkin hieman hämärin perustein maisteri Toivo Kaukoranta (11 v. Hakulista vanhempi). Opetusministeri (ja muutenkin monitoimimies) Setälä itse junaili Kaukorannalle — parhaalle oppilaalleen — paikkaa Sanakirjasäätiön keulassa. Vilkuna (1976: 8) toteaa:

”Johtajakysymys oli johtokunnassa esillä huhtikuussa 1925 mutta ratkaisu lykättiin. Lauri Hakulinen hoiteli tehtäviä. Seuraavan vuoden tammikuussa kysymys jälleen lykättiin; ratkaisu tuli vasta vuotta myöhemmin eli 5. 1. 1927, jolloin Sanakirjasäätiön johtajaksi ilman toimen haettavaksi julistamista nimitettiin maisteri Toivo Kaukoranta, roteva mies parhaassa iässä.”

Kaukoranta ei kuitenkaan ollut yhtä pätevä kuin Hakulinen, ja hän oli rasittunut maailmansodan aikaisista tapahtumista: jääkäriiliike, sisällissota sekä sihteerintoimi Viron itsenäisyystaistelun avustuskomiteassa olivat takanapäin. Lisäksi hän toimi hermoja kuluttavassa työssä ”Karjalan Ulkomaisen Valtuuskunnan” sihteerinä, eräänlaisena heimosodan puuhamiehenä; tämä tehtävä peitti alleen entiset kielitieteelliset ansiot. Vilkuna (mp.) jatkaa:

”Kun Itä-Karjalan asia kansannousu- ja valloituslinjalla alkoi olla mennyttä, loppuivat Valtuuskunnalta myös käyttövarat. Kaukoranta oli joutunut hämärissä oloissa maksamaan monta yhteistä ravintolalaskua, joista hän ei koskaan saanut korvausta. Siksi hänestä pian tuli velkainen maisteri, jonka oli saatava hyvä toimi.”

Ja Setälähän halusi hoitaa Kaukorannalle semmoisen hyvän toimen. Kaukoranta oli osoittautunut eteväksi ja ahkeraksi ylioppilaaksi ja avustanut Setälää aiemmissa projekteissa. Vuosina 1925—1926 Sanakirjasäätiön johtokunta koostui samanhenkisestä kokoomuslaisesta jääkäriaktivistiryhmästä, ja Akateemiseen Karjala-Seuraan kuuluva ja aitosuomalainen Lauri Hakulinen oli jotenkin syrjäytettävä pois pelistä. (Mts. 8—9.) Sanakirjaohjelmaa päätettiin supistaa, ja Kaukoranta sai tehtäväksi laatia selvityksiä kohentaakseen ansioitaan ”hakijana” johtajan paikalle. ”Maisteri Hakulinen otti asian ulkonaisesti tyyneen tapaansa.” (Mts. 10.) Vilkunan mukaan Hakulinen ja Kaukoranta olivat toistensa vastakohtia, Kaukorantaa hän luonnehtii toimintahaluiseksi, mutta ujoksi ja ylpeäksi — sekä helposti loukkaantuvaksi, vallanhaluiseksi yksinvaltiaaksi idolinsa Setälän tapaan. (Mp.) Tuon ajan aktiivisten fennistiherrojen joukossa ilmaantui selviä klikkejä,

joiden välissä oli syviä ideologisia juopia.

Kaukorannan ahkerat toimet Sanakirjasäätiön johdossa tuottivat tulosta, mutta johtivat myös ongelmiin. 1920-luvun loppua kohti säätiön henkilökunnan railakas seuraelämä ja Kaukorannan muut kuluttavat toimet päätyivät taloudelliseen kierteeseen, jonka seurauksena Kaukorannan oli erottava. Näistä tapahtumista Vilkuna (1976: 7—11, 21—25) kirjoittaa varsin tarkasti. Häkkinen (1993: 38—39) tiivistää:

”Kaukorannan johtajanura lähti upeasti alkuun. Valtiolta tuli rahaa, vastaajaverkosto laajeni ja uusia tietoja virtasi kokoelmiin. Kaukoranta järjesti hauskoja keruuretkiä eri puolille Suomea, ja niistä kerrottiin näkyvästi lehdissä. — — hän [Kaukoranta] maalaili sanakirjatyön uusia näkymiä, joissa keruun rahoittajiksi vedettäisiin myös osakunnat, maakuntaliitot ja kunnat. Kaukoranta oli vauhdissa yötä päivää, ja säätiön omien tehtävien lisäksi hänellä oli myös yhteiskunnallisia velvollisuuksia, mm. vapaussodan valtakunnallisen kymmenvuotismuistojuhlan järjestäminen. Johtajan ura lopahti kuitenkin nolosti: säätiön runsaat rahavarat sekoittuivat omiin pennosiin, ja Kaukoranta joutui eroamaan vuonna 1931.”

Kaukorannan ja Sanakirjasäätiön suhteista sekä vuosien 1927—1931 taloussotkujen pyykinpesusta on Sanakirjasäätiön arkistossa (KKTK:ssa) säilynyt yksityiskohtaisia asiakirjoja, joista voisi tutkia tätä herkullista aihetta lisääkin.

6.3. Sanakirjasäätiöstä Kotimasten kielten tutkimuskeskukseen

Kaukoranta oli samanlainen innokas organisaattori kuin Setälä, jopa töihinsä uppoutuva. Vaikka hän ei saanut väitöskirjaansa valmiiksi, hänen suuri ansionsa Sanakirjasäätiössä oli *Sanastaja*-lehden perustaminen 1927 ja vapaaehtoisen vastaajakunnan värvääminen keruuväeksi stipendiaattien lisäksi. Tarkemmin *Sanastajan* perustamisesta ja toiminnasta ovat kirjoittaneet Vilkuna (1976: 11—14) ja Länsimäki (1976).

Vapaaehtoisten vastaajien lisääntymisen ohella murre-sanakirjahanke elpyi monin tavoin Sanakirjasäätiön aikana. Stipendiaattikeruut jatkuivat ja kuuluivat suomen kielen opiskelijoiden vakio-ohjelmaan pitkälle 1900-luvun loppupuoliskolle asti. Taloudellinen tilanne oli vakaampi kuin koskaan aiemmin, ja uusia keruusuunnitelmia ja -menetelmiä kaavailtiin ja toteutettiin menestyksellisesti.

Toinen maailmansota aiheutti luonnollisesti ongelmia myös sanastonkeruulle, mutta aineistot säilyivät kuitenkin Helsingin pommituksilta suojassa SKS:n talon kellarissa (Vilkuna 1976: 27). Sanakirjasäätiön toiminnasta sotien jälkeen kirjoittaa tarkemmin Tuomi (1976b). SKS:n talosta säätiö muutti

yliopistolle 1956. 1940—1950-lukujen taitteessa ilmestyivät ensimmäiset sana-artikkelien luonnokset *Virittäjässä*, Hakulisen, Nirvin ja Ruoppilan kirjoittamina, ja tulevana vuosikymmeninä laadittiin sanakirjan toimitusohjeita ja koevihkoja. Vuonna 1976 Sanakirjasäätiö ja muut fennistiset arkisto- ja keruuhankkeet siirtyivät Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen, ja ahtaiksi käyneistä Castrénianumin tiloista aineistot voitiin siirtää 1980-luvulla Sörnäisten rantatiellä sijaitseviin tiloihin. Lähitulevaisuudessa (2005—2006) Kotuksen on jälleen määrä muuttaa lähemmäksi yliopistoa, Kaisaniemeen ns. Sääntaloon. Tätä kirjoitettaessa (syyskuu 2004) Sanakirjasäätiö on jo päätetty lakkauttaa, mutta siihen tähtäävät toimet ovat vielä kesken (Suutari 2004).

7. Lopuksi

Murteiden keruuprojektin merkitys fennistiikalle ja koko suomalaiselle yhteiskunnalle on ollut varsin merkittävä. 1800-luvun kansallisromanttinen aatteellinen innostus tuotti monia merkittäviä hankkeita, jotka jatkuivat pitkälle 1900-luvulle asti. Yksi näistä on *Suomen murteiden sanakirjan* valmistaminen keruineen päivineen — työ ei ole vielääkään valmis, vaikka keruu on lopetettu ja sanakirjaa on ilmestynyt seitsemän osaa (kahdestakymmenestä).

Olen tutkimuksessani halunnut selvittää suomen kansanmurteiden sanakirjahankkeen vaiheita aina 1860-luvun ensiaatoksista lähtien. Sanastonkeruun polku on ollut mielenkiintoinen ja mutkitteleva. Hankkeessa on hahmotettavissa kolme selkeää etappia, joiden kautta alkuaikojen orastava harrastuneisuus kehittyi lopulta valtiolliseksi tutkimushankkeeksi asti. Ensinnäkin 1890-luvun puolivälissä lanseeratun sanakirjaohjelman myötä työ sai tarkemmat ääripiirteensä, ja noin viidentoista vuoden ajan Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli vastuussa keruun järjestämisestä, Kotikielen Seuran merkitystä ja yhteistyötä unohtamatta. Toisessa vaiheessa hankkeen ympärille perustettiin Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö (1916), joka pystyi SKS:aa paremmin keräämään varoja keruutyön kustantamiseksi. Tämän purkauduttua taloudellisiin vaikeuksiin kolmantena vaiheena oli Sanakirjasäätiön perustaminen 1925 ja sen toiminta aina vuoteen 1976 asti.

Sanakirjaohjelma on jäänyt Setälän nimiin, mutta kunnia ei kuulu yksin hänelle. Projekti oli olemassa Helsingin yliopiston (tuolloin Suomen Keisarillinen

Aleksanterin-yliopisto) kielimiesten ja heidän seurojensa keskuudessa 1860—1890-luvuilla, mutta toiminnan vakiintuminen kansallisromanttisesta ideoinnista Sanakirjasäätiön kaltaiseksi organisaatioksi asti vaati aikaa ja monia työvaiheita.

Miksi ja miten näin vaativaan ja pitkään hankkeeseen ryhdyttiin? Vastaus miksi-kysymykseen löytyy aatehistoriasta: Suomen (ja suomen kielen) 1800-luvun muuttunut yhteiskunnallinen asema ja kansallisromanttisten aatteiden esiinmarssi merkitsi voimakasta kansallista heräämistä. Suomalaisuuden ja erityisesti suomen kirjakielen kehittäminen nähtiin ylevinä kielitieteellisinä velvollisuuksina, ja itsenäistymistä kohden pyrkimykset luonnollisesti vain voimistuivat. Vastaus miten-kysymykseen on monisyisempi. 1800-luvun puolivälissä oli kansallisten tieteiden taustalla jo vahva innostus kansanrunouteen, ja Lönnrotin sanakirja täydensi edeltäneiden sanakirjojen jatkumoa aina vain täsmällisempään ja tieteellisempään suuntaan. Murteiden sanaston selvittäminen nähtiin välttämättömänä kirjakielen jatkuvalla kehittämiselle. Murre-sanakirja jatkoi fennististä leksikografiaa siitä mihin Lönnrotin sanakirja jäi, dialektologisempaan suuntaan.

Kirjakielen kehittäminen oli ollut tärkeänä kimmokkeena murteiden sanastonkeruulle jo Porthanin ajoista lähtien (Porthan 1801: 325, alaviite 8; ks. tarkemmin Lauerma 2004: 136—139):

”Sillä koska kirjallisuudessamme käytetty kieli on vähitellen muotoutunut eri murteiden sanavaroista, voidaan sitä jatkuvasti samalla tavalla rikastuttaa. Tähän mennessä ainoatakaan murretta ei myöskään ole pidetty niin vähäarvoisena, ettei uskottaisi sillä järkevästi voitavan kartuttaa kielen yhteisiä sanavaroja. Kielemme rikkaudet on sentakia tässä tarkoituksessa kerättävä, tutkittava ja huolellisesti säilytettävä.”

Porthan ymmärsi jo suomen murteiden sana-arkiston merkityksen noin sata vuotta ennen kuin sen kunnollinen kerääminen lähti alkuun. Koko hanke, jota olen käsitellyt lähinnä aikaväliltä 1868—1925, asettuu laajempaan yhteyteensä Suomen kansallistieteellisessä kentässä. Fennistinen aatteellinen ponsi suomen kielen rikastuttamiseksi ja murteiden perinpohjaiseksi tutkimiseksi oli olemassa jo varhain, eikä sen aiheuttama innostus ole vieläkään laantunut. Suurimman osan 1900-luvusta murteet olivat keskeinen osa suomen kielen tutkimusta, ja vaikka muut alat ovatkin viime vuosikymmeninä nousseet fennistiikan valtavirtaan, tutkimuksen suhdanteet vaihtelevat — eikä koko murre-sanakirjahanke ole nykyisen ja tulevan tutkimuksen kannalta lainkaan merkityksetön. Päinvastoin viime vuosien ns. murrebuumi, joka on

tuottanut mm. runsaasti murrepakinoita ja -sarjakuvia, on merkki siitä, että yhäti kansainvälistyvässä ja monikielistyvässä yhteiskunnassamme tarvitaan myös omaa pohjaa ja juurta, suomen kielen ehtymätöntä rikkautta, jonka murre-sanakirja on talteen pelastanut.

Huomattavaa on, että murteiden sanastonkeruun päämäärä oli aivan alusta lähtien juuri sanakirjan toimittaminen. Kansankielen sanakirjan ”syntysanoissa” SKS:n Kielitieteellinen Osakunta ilmoitti ajatelleensa päämääräkseen ”semmoista sanakirjallista teosta”, joka toisi esiin sanaston rikkouden. (Rothsten 1868: 187.) Myöskin tuolloin alkuvaiheessa ollut Lönnrotin suursanakirja elähdytti kielitieteilijöitä täsmentämään murteiden tuntemusta juuri sanastojulkaisujen muodossa.

Kaksi piirrettä murrehankkeessa nousevat esiin keskeisinä ongelmina. Ensinnäkin joka vaiheessa korostettiin asian kiireellisyyttä. Murteet olivat katoamassa ja oli toimittava nopeasti. Vaikka aktiivisin keruu-aika kattoikin monta vuosikymmentä, hankkeessa kuitenkin onnistuttiin. Tämä oli pitkälti yksittäisten tutkijoiden aktiivisuuden varassa. Eri yhteisöjen huolenaiheena oli puolestaan toinen ongelma: raha, raha, raha. Taloudelliset kysymykset ovat aina ohjanneet murre-sanakirjahankkeen etenemistä. Keruiden alkuvaiheessa Kotikielen Seura ja SKS eivät tietenkään voineet laittaa tarkoitukseen suuria summia, vaikka matka-apurahoja myönnettiin. Vasta kuvaamieni ryhdistäytymisvaiheiden kautta pyrintöihin saatiin uutta vakautta, ainakin hetkellisesti. SKS:n otettua vastuun sanakirjaohjelman myötä 1890-luvun puolivälissä tilanne parani, mutta rahaa tarvittiin lisää. Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö (1916—1925) pääsi hyvään alkuun, mutta ulkoiset olot murensivat taloudellisen pohjan. Vasta Sanakirjasäätiön aikana hankkeen puitteet tulivat riittävän vakaiksi, kun siihen alettiin saada valtionavustusta. Taloudellinen investointi valtion puolelta kertookin siitä, että kansankielen sanakirja käsitettiin paitsi tieteellisesti, myöskin kansallisesti merkittäväksi asiaksi.

Esitän seuraavaksi tiivistelmän sanakirjahankkeen etenemisestä. Se perustuu pitkälti Matti Vilppulan (1976) artikkeliin Murre-sanakirjan etäistä taustaa, mutta olen täydentänyt luetteloa myös omilla havainnoillani:

- **1868:** F. W. Rothsten (1868) viittasi SKS:n Kielitieteellisessä Osakunnassa kansankielen sanavarat ja puheenparret sisältävän teoksen merkitykseen.
- **1877:** A. A. Borenius esitti Kotikielen Seurassa ajatuksen ”murteissanakirjasta”.
- **1879:** Kotikielen Seuran silloinen puheenjohtaja Ahlqvist esitti, että seura ryhtyisi laatimaan ”Geografillista sanakirjaa”, jonka tarkoituksena tulisi olla kunkin sanan levikin valaiseminen.
- **1889:** Hankkeen jostakin syystä siirryttyä asia tuli jälleen puheeksi kymmenen vuotta myöhemmin (Kotikielen Seurassa). Ehdotettiin, että kerääjien avuksi laadittaisiin sanastoluetteloita ja keruuohjeet. Tarvittavat rahavarat päätettiin anoa SKS:lta, joka tällä tavoin tuli mukaan sanakirjahankkeeseen. Se eteni edelleen vaatimattomasti, mutta ainakin Kotikielen Seurassa oli saatu aikaiseksi keruun juurisanasto.
- Vuodesta **1896** (Setälän ohjelmapuhe SKS:ssa; Setälä 1896) lähtien kansankielen sanakirja kuului Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran työohjelmaan. (Hankkeen ensimmäinen ryhdistäytyminen.)
- Vuodesta **1899** eteenpäin keruusta vastasi SKS, E. A. Ekmanin ([toim.] 1899) laatiman *Suomen kielen keräily-sanasto I:n* antamien ohjeiden mukaisesti ja hänen johdolla.
- **1914:** Artturi Kannisto (1914) esitti Virittäjässä, että kansankielen sanakirjan aikaansaantia ja aineiden keruuta varten perustettaisiin erityinen rahasto, joka tulisi Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran hoitoon. Se perustettiin, mutta jäi lyhytaikaiseksi ensimmäisen maailmansodan heikentämän taloudellisen tilanteen vuoksi.
- **1916:** Perustettiin Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö, jonka tarkoituksena tuli olla ”suomen kielen sana-aarteiden kerääminen, järjestäminen ja julkaiseminen”. Hanke siirtyi näin SKS:lta Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiölle. (Toinen ryhdistäytyminen.) Pian kuitenkin maassamme puhjennut sisällissota (1918) häiritsi suunnitelmia.
- **1920-luvun** alussa päätettiin hakea valtion rahallista apua asiaan, ja luvussa 6.1. kuvaillemiemi vaiheiden jälkeen Sanakirjasäätiön säädekirja hyväksyttiin lopullisesti 2. joulukuuta 1924, ja tasavallan presidentti vahvisti järjestön säännöt 9. tammikuuta **1925**. Sanakirjasäätiö oli syntynyt. (Kolmas ryhdistäytyminen.) Noin 50 vuoden aikana toiminta vakiintui ja kiihtyi huomattavasti.
- **1976** Sanakirjasäätiö liittyi Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen.

Ehkä kaikkein häkellyttävintä tämän tutkimuksen tekemisessä on ollut lähteiden runsaus. Paitsi laajoja murreaineistoja näihin päiviin asti on säilynyt huomattava määrä hallinnollisia asiakirjoja, joista olen käyttänyt lähteinä vain osaa. Koko sanakirjahankkeesta ja sen laajemmasta merkityksestä olisikin vielä kiintoisaa lisätutkimusta tehtävänä, ja aineistoa siihen riittäisi sangen paljon. Esimerkiksi varhaisimmat yksittäisten henkilöiden SKS:lle lähettämät murre-sanastot olisivat oiva lisätutkimuksen aihe. Myöskään en ole käyttänyt tutkimuksessani sanakirjahankkeeseen liittyviä valokuvia, joita on SKS:n, Kotikielen Seuran ja Kotuksen hallussa, Museovirastossa sekä mm. teoksissa Tuomi (toim.) 1976; Kuusi (toim.) 1956; Österman 2002; Tirranen (toim.) 1952.

Tuomo Tuomi (1976a) esitti tavallaan haasteen kirjoittaessaan

esipuhetta toimittamalleen teokselle *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*:

”Sanakirjasäätiö on siis historiansa ansainnut. Tämä teos ei kuitenkaan pyri olemaan säätiön historia, ei edes historiikki. — — tämä kirjanen tulee olemaan osaltaan tärkeä lähde, kun Sanakirjasäätiön ja Suomen murteiden sanakirjan historiikki aikanaan kirjoitetaan.”

Oma tutkimukseni ei myöskään ole tyhjentävä esitys murren sanakirjahankkeen vaiheista. Olen vain hieman raapinut pintaa, ja nähnyt välähdyksen keruufennistiikan kulta-ajalta: murteen kullan kimallus paistaa kuin utuisen verhon takaa paljastaen vuosikymmenien kansallis-tieteellisen pyrkimyksen ja lukemattomien uutterien henkilötyövuosien loiston. Sanat eivät joutuneet salahan.

Lähteet ja lyhenteet

PAINETTU LÄHDEKIRJALLISUUS

- AHLQVIST, AUGUST 1871—1875: *Kieletär: tutkimuksia, arvosteluja ja muistutuksia Suomen kirjallisuuden ja kielitieteen alalta*. 7 vihkoa. Helsinki: G. W. Edlundin kustannuksella, J. C. Frencellin ja Pojan tykönä.
- CANNELIN, KNUT 1888: Tutkimus Kemin kielenmurteesta. — Sarjassa *Suomi* III:2. Helsinki: SKS.
- EKMAN [ks. myös Tunkelo], E. A. (toim.) 1899: *Suomen kielen keräilysanasto I*. SKST 92. Helsinki: SKS.
- HAGNER, MINNA 2000: Turun romantikot ”kalevalaista” kansaa etsimässä. — Teoksessa Roininen, Niina (toim.) 2000: *Viimeinen Väinämöinen: näkökulmia kansalliseepokseen*, s. 52—68. Turku: Kirja-Aurora.
- HAKULINEN, LAURI 1924: Opas suomen kielen murteiden sanavarain kerääjille. — Sarjassa *Suomi* V:3. Helsinki: SKS.
- 1926: Kotikielen Seuran 50-vuotispäivänä 14. III. 26. [Osa puheesta, joka pidettiin Vanhan ylioppilastalon musiikkisaliin järjestetyillä juhlaillallisilla.] — *Vir.* 30: 127—134. Helsinki: Kotikielen Seura.
- HALLSTÉN, ONNI 1915: Selonteko Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran hallussa olleista ja olevista rahastoista. — Sarjassa *Suomi* IV:15. Helsinki: SKS.
- HONKO, LAURI 1981: Lähtökohtia ja ääri viivoja. — Teoksessa Hirvonen, Maija — Makkonen, Anna — Nybondas, Anna (toim.) 1981: *15 vuosikymmentä: kirjallisia dokumentteja erään seuran historiasta*, s. 7—15. SKST 368. Helsinki: SKS.
- 2000: Kalevalan viisi esitystä. — Teoksessa Roininen, Niina (toim.) 2000: *Viimeinen Väinämöinen: näkökulmia kansalliseepokseen*, s. 10—37. Turku: Kirja-Aurora.
- HOVDHAUGEN, EVEN — KARLSSON, FRED — HENRIKSEN, CAROL — SIGURD, BENGT 2000: *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- HIRVONEN, MAIJA — MAKKONEN, ANNA — NYBONDAS, ANNA (toim.) 1981: *15 vuosikymmentä: kirjallisia dokumentteja erään seuran historiasta*. SKST 368. Helsinki: SKS.
- HUUMO, KATJA — LAITINEN, LEA — PALOPOSKI, OUTI (toim.) 2004: *Yhteistä kieltä tekemässä: näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*. SKST 979. Helsinki: SKS.
- HÄKKINEN, KAISA 1993: Suomen kielen tutkimus kansallisen diktatuurin kourissa. — Teoksessa Ylikangas, Heikki (toim.) 1993: *Vaikea totuus: vuosi 1918 ja kansallinen tiede*, s. 18—45. SKST 603. Helsinki: SKS.
- 1994: *Agricolasta nykykieleen: suomen kirjakielen historia*. Porvoo—Helsinki—Juva: WSOY.
- ITKONEN, ERKKI 1976: Toimelasta Hallituskadulle. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 28—34. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.
- KANNISTO, ARTTURI 1914: Kansankielen sanakirjatyo on saatettava päätökseen. — *Vir.* 18: 121—127. Helsinki: Kotikielen Seura.
- Kansallisten tieteiden kehittämisohjelma 1966—80. — Sarjassa *Suomi* 112:1. Helsinki: SKS.
- KARLSSON, FRED 2003: Kielitieteet. — Teoksessa Tommila, Päiviö — Korppi-Tommola, Aura (toim.) 2003: *Suomen tieteen vaiheet*, s. 179—184. Helsinki: Yliopistopaino Kustannus (Helsinki University Press), Tieteellisten seurain valtuuskunta.
- KARLSSON, FRED — ENKVIST, NILS ERIK 2000: Kielitieteet. — Teoksessa *Suomen tieteen historia 2: humanistiset ja yhteiskuntatieteet*, s. 224—295. 2000. Porvoo—Helsinki—Juva: WSOY.
- Kirjallinen Kuukauslehti*. 1866—1880. 15 vuosikertaa. Helsinki: SKS.
- KOIVUSALO, ESKO 2004: Milloin Gananderin sanakirja ilmestyi ensi kerran painettuna? — *Hiidenkivi: suomalainen kulttuurilehti* 3/2004: 42—43. Helsinki: KKTK, SKS, Suomen Kotiseutuliitto, Stellatum Oy.
- KORHONEN, MIKKO 1986: *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918*. — Sarjassa *The History of Learning and Science in Finland 1828—1918*, osa 11. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.

- KUUSI, MATTI (toim.) 1956: *Ladun hiihdin: kuvakertomus Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran 125-vuotistaipaleelta*. Helsinki: SKS.
- LAUERMA, PETRI 2004: Aluemurre vai murteiden yhdistelmä? Keskustelu kirjakielen perustasta 1800-luvun alkupuolella. — Teoksessa Huumo, Katja — Laitinen, Lea — Paloposki, Outi (toim.) 2004: *Yhteistä kieltä tekemässä: näkökulmia suomen kirjakielen kehitykseen 1800-luvulla*, s. 136—176. SKST 979. Helsinki: SKS.
- LEHIKONEN, LAILA 1995: *Suomea ennen ja nyt: suomen kielen kehitys ja vaihtelu*. 2., korjattu painos. Helsinki: Oy Finn Lectura Ab.
- LEHIKONEN, LAILA — KIURU, SILVA 1991: *Kirjasuomen kehitys*. 2. painos. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- LÄNSIMÄKI, MAIJA-LIISA 1976: Vapaaehtoiset vastaajat. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 58—66. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.
- MANNINEN, JUHA 2000: *Valistus ja kansallinen identiteetti: aatehistoriallinen tutkimus 1700-luvun Pohjolasta*. Historiallisia tutkimuksia 210. Helsinki: SKS.
- NIINIVAARA, MARTTI 1931: Kielen tutkimus ja viljely. — Teoksessa *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831—1931*. — Sarjassa *Suomi V*:12. Helsinki: SKS.
- NUORTEVA, JUSSI 2003: Pariisin maistereista Porthaniin ja Gadoliniin — opinkäynti ja tutkimus Ruotsin aikana. — Teoksessa Tommila, Päiviö — Korppi-Tommola, Aura (toim.) 2003: *Suomen tieteen vaiheet*, s. 11—38. Helsinki: Yliopistopaino Kustannus (Helsinki University Press), Tieteellisten seurain valtuuskunta.
- PAUNONEN, HEIKKI 1976: Kotikielen Seura 1876—1976. — *Vir.* 80: 310—432. Helsinki: Kotikielen Seura.
- PORTHAN, H. G. 1801: Suomen kielen päämurteista. — Teoksessa Porthan, H. G. 1982: *Valitut teokset*, s. 317—327. Kääntänyt, esipuheen ja johdannot kirjoittanut Iiro Kajanto. SKST 373. Helsinki: SKS.
- RAIVIO, HERMAN 2004: Kansan parissa. — *Yliopisto* 9/2004: 22—23. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- ROTHSTEN, F. W. 1868: Suomen kielen ystäville. — *Kirjallinen Kuukauslehti*, s. 187—188. Helsinki: SKS.
- SETÄLÄ, E. N. 1896: Suomalaisen Sanakirjatyön ohjelmasta. — Teoksessa *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Keskustelemukset 1895—1896*, s. 89—96 [12.2.1896, 4. §]. Suomi III:13. Helsinki: SKS.
- 1899: Suomen kielen sanavarain keräys. — *Uusi Suometar* 1. ja 2.7.1899. Helsinki.
- 1901: Kehotus suomen kansankielen sanavarain keräämiseen. [Kirjoitettu SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan toimikunnan nimissä.] — Liite I SKS:n Keskustelemuksiin 1901—1902, sarjassa *Suomi III*:20. Helsinki: SKS.
- SULKUNEN, IRMA 2004: *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1831—1892*. SKST 952. Helsinki: SKS.
- Suomen tieteen historia 2: humanistiset ja yhteiskuntatieteet*. 2000. Porvoo—Helsinki—Juva: WSOY.
- SUUTARI, TONI — SALO, MERJA (toim.) 2001: *Castrénin perilliset: Helsingin yliopiston suomen ja sen sukukielten professorit 1851—2001*. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- TIRANEN, HERTTA (toim.) 1952: *Alma Mater: L'Université de Helsinki — University of Helsinki*. Porvoo—Helsinki: WSOY.
- TOMMILA, PÄIVIÖ 2003: Tieteellistyvä tutkimus ja tiedepolitiikan alku (1809—1917). — Teoksessa Tommila, Päiviö — Korppi-Tommola, Aura (toim.) 2003: *Suomen tieteen vaiheet*, s. 39—60. Helsinki: Yliopistopaino Kustannus (Helsinki University Press), Tieteellisten seurain valtuuskunta.
- TUOMI, TUOMO 1970 ja 1975: Sanakirjasäätiö. — Teoksissa 1) Hämäläinen, Eila — Juusela, Kaisu (toim.) 1970: *Castrénianum: suomen ja sen sukukielten tutkimuskeskus*, s. 9—30. Tietolipas 62. Helsinki: SKS; 2) Hämäläinen, Eila — Juusela, Kaisu (toim.) 1975: *Castrénianum: suomen ja sen sukukielten tutkimuskeskus*, s. 9—26. Castrénianumin toimitteita 10. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- 1976a: Saatteeksi. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 5. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.
- 1976b: Säätiö sotien jälkeen — sanakirja vihdoinkin näköpiirissä. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 42—49. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.
- (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*. Suomi

121:2. Helsinki: SKS.

VARES, VESA — HÄKKINEN, KAISA 2001: *Sanan valta: E. N. Setälän poliittinen, yhteiskunnallinen ja tieteellinen toiminta*. Helsinki: WSOY.

VILKUNA, KUSTAA 1976: Myrskyä ja menestystä. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 7—27. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.

VILPPULA, MATTI 1976: Murresanakirjan etäistä taustaa. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 67—70. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.

ÖSTERMAN, PIA 2002: *Sivistyksen voima: filosofeja, historioitsijoita, kulttuuri- ja kielitieteilijöitä — 150 vuotta humanisteja*. Helsinki: Yliopistopaino.

PAINETUT ASIAKIRJALÄHTEET

SKS:n Keskustelemukset (toimintavuodet aina 17.3.—16.3. edellisestä vuodesta seuraavaan):

- 1895—1896. *Suomi* III:13. Helsinki: SKS.
- 1896—1897. *Suomi* III:14. Helsinki: SKS.
- 1897—1898. *Suomi* III:15. Helsinki: SKS.
- 1898—1899. *Suomi* III:17. Helsinki: SKS.
- 1899—1900. *Suomi* III:19. Helsinki: SKS.
- 1900—1901. *Suomi* III:19. Helsinki: SKS.
- 1901—1902. *Suomi* III:20. Helsinki: SKS.
- 1902—1916. *Suomi* III:21—IV:18. Helsinki: SKS.
- 1914—1915. *Suomi* IV:15. Helsinki: SKS.
- 1916—1917. *Suomi* IV:18. Helsinki: SKS.
- 1916—1925. *Suomi* IV:16—V:6. Helsinki: SKS.
- 1917—1918. *Suomi* IV:19. Helsinki: SKS.
- 1921—1922. *Suomi* V:1. Helsinki: SKS.

SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan Keskustelemukset 1868—1870. *Suomi* II:8. Helsinki: SKS.

SKS:n Kielitieteellisen Osakunnan kokous 2.5.1868 (raportti). *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868: 189. Helsinki: SKS.

SKS:n sihteerin vuosikertomus 1868. *Kirjallinen Kuukauslehti* 1868: 85. Helsinki: SKS.

SKS:n vuosikertomus 16.3.1866. *Kirjallinen Kuukauslehti* 1866: 69. Helsinki: SKS.

SKS:n vuosikertomus 1916—1917. SKS:n Keskustelemukset 1916—1917, liite II, *Suomi* IV:18. Helsinki: SKS.

SKSKoy:n vuosikertomukset 1916—1917. SKS:n Keskustelemukset 1917—1918, liite II, *Suomi* IV:19. Helsinki: SKS.

SKSKoy:n vuosikertomus 1921. SKS:n Keskustelemukset 1921—1922, liite III, *Suomi* V:1. Helsinki: SKS.

ARKISTOLÄHTEET JA KÄSIKIRJOITUKSET

EKMAN [ks. myös Tunkelo], E. A. 1899—1900: Äännekirjoitus-ehdotus suomen murteiden tutkijoille. Luonnos (1899) ja Toinen laitos (1900). Käsikirjoituksia yhdeksi niteeksi sidotuissa muistivihkoissa. Säilytteillä Helsingin yliopiston humanistisen tiedekunnan kirjaston Franzénian yksikössä, kaappi 4 (suomalais-ugrilaisen laitoksen yhteydessä).

HAMMARÉN, ANTTI 1900: Keruukertomus Loimaan Metsämaalta kesältä 1899, päivätty 27.1.1900. Käsikirjoitus, säilytteillä SKSKoy:n arkistossa mustassa nauhakansiossa E. A. Tunkelon (1899—1904) muistikirjan yhteydessä KKTK:ssa, Helsingissä.

- KANNISTO, ARTTURI 1916a: Suomalainen pilvenpiirtäjä. Propagandakirjoitus, eripainos. SKSKoy:n arkistokokonaisuus nro 8, konvoluutti IIIc. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- 1916b: Kuinka suomalainen juoksee. Propagandakirjoitus, eripainos. SKSKoy:n arkistokokonaisuus nro 8, konvoluutti IIIc. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- Kotikielen Seuran kokouspöytäkirja 13.4.1889. Kotikielen Seuran arkisto, kotelo 21. Toistaiseksi säilytteillä Muoto-opin arkistossa, Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa. [Deponoidaan SKS:n Kirjallisuusarkistoon.]
- Kotikielen Seuran kokouspöytäkirja 6.5.1899. Kotikielen Seuran arkisto, kotelo 21. Toistaiseksi säilytteillä Muoto-opin arkistossa, Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa. [Deponoidaan SKS:n Kirjallisuusarkistoon.]
- Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksen pöytäkirja 5.5.1924. Sanakirjasäätiön arkisto, sidos 'Valtuuskunnan pöytäkirjat 1924—1935'. Säätiön asiakirjojen kootut niteet säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä. [Ks. liite 6.]
- Sanakirjasäätiön vuosikertomus 1924—1925. Sanakirjasäätiön arkisto, vuosikertomukset. Säätiön asiakirjojen kootut niteet säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- SKSKoy:n johtokunnan pöytäkirjat. SKSKoy:n arkistokokonaisuudessa nro 1, konvoluutti I. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- SKSKoy:n osakasluettelo. SKSKoy:n arkistokokonaisuudessa nro 7, konvoluutti IIIb. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- SKSKoy:n yhtiökokousten pöytäkirjat. SKSKoy:n arkistokokonaisuudessa nro 2, konvoluutti I. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- Suomen kansankielen sanakirja*. 1919(?). Kalevalaseuran kirjelmä. SKSKoy:n numeroimaton arkistokokonaisuus, konvoluutti "Lisiä". Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.
- TUNKELO [ks. myös Ekman], E. A. 1899—1904: Muistiinpanoja kansankielen sanakirjan aineksien keruusta keräyksen alkuvuosina. Käsikirjoitus, muistikirjaksi sidottuja vihkoja. SKSKoy:n arkisto. Säilytteillä KKTK:ssa, Helsingissä.

MUUT LÄHTEET

- HÄNNINEN, ANNELI 2003 = Suullinen tiedonanto keskustelussa A. H.:n kanssa. Joulukuu 2003.
- SUUTARI, TONI 2004 = Tiedonanto sähköpostitse. Elokuu 2004.
- Ylioppilaat kansaa etsimässä* 2004. Museologian opiskelijoiden laatima näyttely Helsingin yliopistomuseossa 14.5.—31.10.2004. Näyttelyn verkkosivu:
<http://www.helsinki.fi/museologia/nayttely2004/index.htm>. 19.7.2003.

MUUTA TAUSTA-AINEISTOA

- HAKULINEN, AULI 1993: Kielitieteen suomalaisuus. — Teoksessa Laaksonen, Pekka — Mettomäki, Sirkka-Liisa (toim.) 1993: *Kauas on pitkä matka: kirjoituksia kahdesta kotiseudusta*. Kalevalaseuran vuosikirja 72, s. 18—26. Helsinki: SKS.
- HÄKKINEN, KAISA 2001: Nestor Emil Setälän kouluaikaiset kieli- ja kulttuuriharrastukset. — *Sananjalka* 43: 112—134. Turku: Suomen Kielen Seura.
- ITKONEN, TERHO 1976: Kotikielen Seuran täyttäessä sata vuotta [esimiehen tervehdyssanat satavuotisjuhlassa Säätytalossa 14. maaliskuuta 1976]. — *Vir.* 80: 303—309. Helsinki: Kotikielen Seura.
- JUSSILA, RAIMO 1976: Uutta järjestysmuotoa etsimässä. — Teoksessa Tuomi, Tuomo (toim.) 1976: *Sanojen taivalta: puoli vuosisataa Sanakirjasäätiön toimintaa*, s. 71—76. Suomi 121:2. Helsinki: SKS.
- (toim.) 1991: *Suomen murteiden aineslähteitä*. KKTKJ 57. Helsinki: KKTK, VAPK-kustannus.

- KARLSSON, FRED 1975: Fennistiikan tieteenparadigmasta ja sen ohjausvaikutuksesta. — *Vir.* 79: 179—193. Helsinki: Kotikielen Seura.
- 1997: *Yleinen kielitiede Suomessa kautta aikojen*. Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 28. Helsinki: Helsingin yliopiston yleisen kielitieteen laitos.
- 2000: *E. N. Setälä vaarallisilla vesillä: tieteellisen vallankäytön, käyttäytymisen ja perinteen analyysi*. SKST 765. Helsinki: SKS.
- KAUKORANTA, TOIVO 1931: Taipaleelle lähtiessä. — Teoksessa *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran satavuotispäiväksi 1931*. 1931. Sanakirjasäätiön toimituksia 1. Helsinki: Sanakirjasäätiö.
- Kotikielen Seuran satavuotisjuhla. — *Vir.* 80: 433—447. Helsinki: Kotikielen Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1923: Tietoja suomen kansankielen sanakokoelmien karttumisesta vuosina 1919—22. — *Vir.* 27: 44—45. Helsinki: Kotikielen Seura.
- 1960: Suomalais-ugrialaisten kielten tutkimuslaitos ja sanakirjatyöt. — *Vir.* 64: 120—130. Helsinki: Kotikielen Seura.
- Suomen murteiden sanakirja. Verkkosivut. <http://www.kotus.fi/julkaisut/sanakirjat/sms/>. 23.7.2004.
- Suomen murteiden sanakirjan toimitusohjeet. 1977. Moniste. Helsinki: KKTK, Helsingin yliopiston monistuspalvelu, offset.
- Suomen murteiden sanakirjan toimitusohjeet*. 1988. Toinen, lisätty ja korjattu painos. KKTKJ 54. Helsinki: KKTK, Valtion painatuskeskus.
- Tietoja S. K. Seuran toiminnasta kansankielen sanakirjan hyväksi kesällä 1924. [4 konekirjoitettua liuskaa ja yksi käsin kirjoitettu konseptiliuska, jäljennös.] Sanakirjasäätiön arkisto, KKTK, Helsinki.
- TUOMI, TUOMO 1989: *Suomen murteiden sanakirja: johdanto*. KKTKJ 36. Helsinki: KKTK.
- 1999: Lauri Hakulinen Sanakirjasäätiön johtajana. — *Vir.* 103: 591—598. Helsinki: Kotikielen Seura.
- Vapaaehtoinen vastaajisto kielentutkimuksen apuna. 1982. [Sanakirjasäätiön hallituksen kirje KKTK:lle 18. maaliskuuta 1982, julkaistu *Virittäjän* Katsauksia-osastossa.] — *Vir.* 86: 325—326. Helsinki: Kotikielen Seura.

LYHENTEET

HYK	Helsingin yliopiston kirjasto.
KKTK, Kotus	Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
KKTKJ	Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja.
SMS	Suomen murteiden sanakirja.
SMSA	Suomen murteiden sana-arkisto.
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
SKSKoy	Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiö.
SKST	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia.
<i>Vir.</i>	<i>Virittäjä</i> . Kotikielen Seuran aikakauslehti.
WSOY	Werner Söderström Osakeyhtiö.

Liitteet

Liite 1: SKS:n kokouspöytäkirjan 6.11.1895 13. §, Rothstenin ehdotus

SKS:n Keskustelemukset 1985—1896, s. 64—65, *Suomi* III:13:

”13 §. Luettiin tähän alipuolelle liitetty kirjallinen ehdotus vast’edes toimitettavasta Suomen kielen sanakirjasta, jota ehdotusta Taloustoimikunta ilmoitettiin kannattavan, ja päätti Seura, hanketta puolestansa hyväksyen, että Kielitieteellinen osakunta ja Kotikielen seura pyydetäisiin yhdessä tarpeellista ohjelmaa laatimaan. Kun muut työt estivät Seuran Esimiestä Kielitieteellisen osakunnan jäsenenä puheen-alaiseen toimeen nyt ryhtymästä, lupasi tehdyn kysymyksen johdosta allekirjoittanut [= Rothsten] hänen sijastansa ottaa määrättyyn tehtävään osaa sitä myöten kuin aika ja voimat sallivat.

’Tieteen vaatimuksia vastaavan *Suomen kielen sanakirjan* toimeen saaminen on epäilemättä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tärkeimpiä tehtäviä: semmoisen sanakirjan siis, joka kriittisellä tarkkuudella esiin tuo kielessämme todella löytyvät sanat, lauselmat ja puheenparret ja ne omalla kielellämme selittää. Kuinka suuren-arvoinen tällainen teos meillä olisi, siitä ei tarvitse pitkältä puhua. Se ei ainoastaan säilyttäisi ennestään tunnettua tavaraa, se toisi runsaasti esiin semmoista, joka vielä piilee kansan suussa ja joka olisi ilmi saatava yhteisen, paraillaan taimivan puhe- ja kirjakielen rikastuttamiseksi, norjentamiseksi ja ohjaukseksi. Jokainen menevä päivä hivuttaa varsinaisen kansankielemme aarteita. Aika on panna niitä talteen ja unhottumasta estää myöskin vanhaa tavaraa. Siitä saakka kuin Lönnrotin sanakirja lisävihkoineen valmistui [osa 1 1874, osa 2 1880, lisävihko 1886], on työ tällä alalla ollut melkein kokonaan seisahuksissa, on varsin suureksi vahingoksi ollut seisahuksissa, sillä tietomme oman kielemme varoista ovat kieltämättä kaikin puolin vaillinaiset, sikäli kuin tiedot sanakirjoista riippuvat. Ei siinä kyllä, että kansankielessä tavataan summalta *yksityisiä*, oivallisia sanoja, jotka ovat ikään kuin lukon taaksi kielemme viljelijöiltä jääneet, meillä on perin vähän otettu vaaria niistä omituisista, mukavista *lauselmista* ja *puheenparsista*, jotka kansankieltä höystävät. Varsin vaillinainen ja epävakainen on tietomme sanojen järjestelmästäkin, synonyymiä meillä ei ole juuri mitään olemassa. Ryhdyttäköön siis viipymättä työhön, mutta järjellisellä tavalla, tarkasti mietittyä ohjelmaa noudattamalla. Etupäässä tulisi kaiketi saada toimeen luetteloita kunkin paikkakunnan (esim. pitäjän) kielivaroista, ei kuitenkaan paljaita sanaluetteloita, vaan niin paljon kuin mahdollista kunkin sanan käytöntapaa tarkkaamalla, joten myöskin kaikki sanaan liittyvät lauselmat ja puheenparret tähdelle pannaan ja saantipaikka ilmoitetaan. Tämän perustavan työn tekijäksi pyydetään saada *Kotikielen seura*. Olen varma siitä, että suuren päämäärän saavuttaminen innostuttaa jokaista sen jäsentä. Rahoja Suomal. Kirjallis. Seura ei tällä haavaa voi puheen-alaiseen hankkeeseen paljon panna, voi se kuitenkin palkita ainakin puhtaaksi-kirjoituksen työn. Mutta rahat ne eivät ennenkään ole meillä tällaisissa yrityksissä voimia liikkeelle panneet, vaan kansallinen mieli. Ehdotan, että Suomal. Kirjallis. Seura kriittistä Suomen kielen sanakirjaa alustaaksensa kääntyy »Kotikielen seuraan» ja pyytää tämän keskuudestaan valitsemaan muutamia jäseniä, jotka yhdessä Kielitieteellisen Osakunnan kanssa laativat tarpeellisen ohjelman. Että samalla myöskin *koko* teoksen suunnitelmaa ajatellaan, on itsestään selvä.

F. W. Rothsten.”

Liite 2: SKS:n kokouspöytäkirjan 12.2.1896 4. §, sanakirjaohjelma

SKS:n Keskustelemukset 1985—1896, s. 89—96, *Suomi* III:13:

”4 §. Suomalaisen sanakirjatyön ohjelmasta julki luki prof. E. N. Setälä tähän liitetyn kirjallisen mietinnön, johon Seura puolestansa yhtyi ja jota Suomen kielen sanakirjan asiaa varten ennen asetetun valiokunnan tuli silmällä pitää niitä toimia ehdottaissaan, joihin Seuran aluksi olisi ryhdyttävä.

Suomalaisen Sanakirjatyön ohjelmasta.

Aikomukseni oli jo muutamia vuosia sitten tehdä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle ehdotus suomenkielen sanavarojen keräämisestä, mutta päätin sitten kuitenkin lykätä ehdotuksen tekemisen tuonnemmaksi, kunnes samalla saattaisin itse tarjota seuralle apuani muutamain valmistavien töiden suorittamisessa. Seuran sihteerille, maisteri F. W. Rothstenille meidän tulee olla suuresti kiitolliset siitä, että tämä asia hänen viime marraskuun kokouksessa tekemänsä ehdotuksen johdosta, aikaisemmin kuin mitä muuten olisi tapahtunut, tulee päiväjärjestykseen Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa. Niinikään on erittäin ilahuttava asia, että seura jo on puolestaan puheenalaista hanketta katsonut kannatettavaksi.

Suomenkielen sanavarojen mahdollisuutta myöten täydellinen kerääminen ja julkaiseminen on sangen laajaperäinen asia, ja jos tahdotaan tyydyttää sekä tieteen että käytännön vaatimuksia en usko sitä voitavan tehdä yhdellä Littrén tai Dalinin tapaisella selittäväällä sanakirjalla, vaan siihen tarvittaisiin kolme eri teosta. Nämä teokset olisivat:

- 1) Kansankielen sanakirja,
- 2) Vanhemman kirjakielen sanakirja, sekä
- 3) Nykyisen kirjakielen sanakirja.

I.

Kansankielen sanakirja.

En katso eduksi että kansanmurteiden ja kirjakielen sanakirjaa sekoitetaan toisiinsa, sillä tällainen yhdistäminen on omansa saamaan aikaan suurta kirjavuutta sekä sitä paitsi lykkäämään sanakirjan valmistamista kaukaiseen tulevaisuuteen, jota vastoin on suurempi mahdollisuus päästä määrän päähän, jos nämä tehtävät otetaan kumpikin erikseen ja saatetaan toisistaan riippumatta perille. Näiden kahden asian yhdistäminen ei muuten ole ulkomaalaisissakaan sanakirjateoksissa tavallista.

Kansankielen sanakirjan tulisi antaa mahdollisuutta myöten täydellinen kuva suomalaisesta kansankielestä sekä Suomen valtiollisten rajojen piirissä että myös Inkerinmaalla, Pohjois-Ruotsissa ja Norjassa sekä Vermlannissa (kuitenkin erottamalla pois inkeroisurteen ja Suomen alueesta sen osan, jossa puhutaan karjala-aunukselaista murretta). Sen tulisi siis

1) sisältää kaikki kokoonsaatavat kansankielessä tavattavat sanat, eikä suinkaan vain varsinaisia n. s. murre sanoja;

2) esittää ne kunkin sanan eri muodot, jotka eri murteissa tavataan, koottuina kirjakielen mukaisten rubriikkisanojen alle, sekä valaista kunkin sanan käytäntöä lausetavoilla ja puheenparsilla;

3) esittää mahdollisuutta myöten kunkin sanan ja sanamerkityksen maantieteellinen ala.

Tämmöisiä vaatimuksia täyttävä ja tämmöisten periaatteiden mukaan valmistettu sanakirja olisi suorastaan aarreaitta tieteelliselle tutkimukselle, jota vastoin paljastaa n. s. murre sanoja sisältävä sanakirja olisi tieteellisessä suhteessa

paljoa vähemmänarvoinen. Mutta minä olen varma siitä, että tämänlaatuinen sanakirja samalla olisi aarreaitta suomalaiselle kirjakiellelle, joka taitavasti kansankielestä sanoja ja lauseparsia lainaamalla vielä voisi suuresti rikastua.

Sanakirjan aineiden keräämistä varten olisi tarpeellista sanastollisessa suhteessa tutkituttaa Suomen päämurteet sekä sitä paitsi hankkia pienempiä sanaluetteloita eri tienoilta maata. Syytä olisi niinkään poimituttaa murre sanat kansankirjailijoiden teoksista ja niistä sanakokoelmista, joita tavataan Porthanin jälkeensä jääneissä papereissa, sekä myös Gananderin käsikirjoitetusta sanakirjasta. Lisäksi olisi joku määrä paraita kansanrunouskokoelmia tätä tarkoitusta varten läpikäytävä.

En luule kuitenkaan olevan mahdollista saada tarvittavaa määrää sanakokoelmia aikaan, jollei kerääjän työtä melkoisesti helpoteta laittamalla jonkinmoisia *keräelmä-sanastoja*. Näitä taas pitäisi olla kahta laatua, laajempia ja lyhyempiä.

Laajemman keräelmä-sanaston eli *kantasanaston* tulisi sisältää johonkin määrin kaikki kielen kantasanat sekä myös merkityksensä puolesta huomattavat johdannaiset kirjakielen mukaisessa asussa. Kunkin sanan väliin ja etenkin reunustaan jätettäisiin tilaa käsikirjoitukselle ja kenties mukavimmin toinen sivu jätettäisiin aivan tyhjäksi. *) [Alaviite heti tässä perään:] Koska kuitenkin kustannukset tämmöisestä sanastosta siihen menevän paperin paljouden vuoksi tulisivat sangen suuriksi, kävisi kantasanan sanat myöskin latominen perätysten ilman pitempiä välimatkoja, niin että kerääjä siihen ainoastaan jollakin merkillä merkitsisi, että sanaa *ei* tavata asianomaisessa murteessa. Ne sanat, jotka murteessa tavataan, merkittäisiin lipuille, joiden koko olisi määrätty ja joita seura voisi pitää varalla. Kunkin lipun yläkulmaan merkitsisi kukin kerääjä itse rubriikki- eli hakusanan kantasanan mukaisessa muodossa. [Alaviite loppu.] Kerääjän tulisi kunkin sanan viereen merkitä, käytetäänkö sanaa asianomaisessa murteessa vai eikö sekä missä muodossa ja merkityksessä sana esiintyy; kukin merkitys olisi jollakulla lausetavalla selitettävä. Sitä paitsi olisi tietysti lisäsanoja kerättävä, jota varten olisi erityisiä ohjeita keräelmä-sanaston johdatuksessa annettava. — Tämmöisen keräelmä-sanaston läpikäymisen luulisin vaativan noin viiden tai kuuden viikon ajan.

Monenkin olisi kuitenkin vaikea uhrata tämmöiseen työhön niin paljon aikaa, ja siksi olisi sitä paitsi tarpeen jonkinmoinen *lyhyempi keräelmä-sanasto*, jonka voisi käydä läpi noin yhdessä viikossa. Tähän sanakirjaan olisivat otettavat: 1) vanhat liettualaiset, germaanilaiset ja slaavilaiset lainasanat, 2) sivistyskäsitteiden nimet, 3) sanat, jotka yleis- tai kielihistoriallisessa, semasiologisessa tai muussa suhteessa olisivat tärkeitä — siis sanalla sanoen kaikki semmoiset sanat, joiden leviämisestä olisi tärkeä saada niin seikkaperäisiä tietoja kuin suinkin.

Epäilemättä ottaisivat suomenkieltä ja kirjallisuutta opiskelevat ylioppilaat ja ehkäpä myös muut kansalaiset ollaksensa keräämistyössä avullisina, jos tämmöiset kokoamista helpottavat blankettisanakirjat aikaansaataisiin. Joku keräystyön koossapitäjä olisi ehkä kuitenkin valittava.

Valmistavia toimia kansankielen sanakirjan aikaansaamiseksi on jo muuten tehty. Laajemman keräelmä-sanaston luonnos on jo vanhastaan olemassa, ja sitä paitsi ovat muutamat suomenkieltä ja kirjallisuutta opiskelevat jo tehneet sanastollisia kokoelmia eri murteiden aloilla. Muun muassa on viime kesänä koottu Wermlannin savolaismurteen sanasto.

II.

Vanhemman kirjakielen sanakirja.

III.

Nykyisen kirjakielen sanakirja.

— —

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura on jo antanut suomenkielen sanakirjan ohjelman muodostamisen Kielitieteellisen osaston toimikunnan ja Kotikielen seuran edustajien toimeksi. Minä toivon että tässä esiintuoduista näkökohdista saattaa olla jotakin hyötyä ohjelmaa valmistettaessa sekä päätettäessä, mihin käytännöllisiin toimenpiteihin on ryhdyttävä.

Suuri ja laajaperäinen tehtävä on suomenkielen sanavaraston kerääminen ja julkaiseminen. Se on kuitenkin semmoinen työ, josta Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ei saa vetäytyä pois, vaan joka, niin kuin seuran sihteeri lausui, 'on seuran tärkeimpiä tehtäviä'.

E. N. Setälä.”

Liite 3: SKS:n kokouspöytäkirjan 3.5.1899 4. §, esitys stipendiaateiksi

SKS:n Keskustelemukset 1899—1900, s. 13—16, *Suomi* III:19:

”*Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle.*

Seuran laajaperäinen suomalaisen 'Kansankielen sanakirjan' suunnitelma vaatii aineiden keräilyyn jo ensi kesänä ripeästi ja kaikilla tarjona olevilla voimilla ryhdyttäväksi. Sen vuoksi Kielitieteellinen osakunta, keskusteltuansa Kotikielen Seuran asettaman valiokunnan kanssa, johon kuuluivat fil. kand. Heikki Ojansuu, ylioppilaat Artturi Kannisto [myöhemmin tärkeä mies sanakirjahankkeelle], Y. A. Hägg, J. V. Minni ja Viljo Tarkiainen, pyytää saada ehdottaa, että Seura tätä tarkoitusta varten myöntäisi ensi kesäksi alempana mainitut *yksitoista* matka-apurahaa, nim. kolme Länsi-Suomen ja Savon, kaksi Pohjanmaan ja Karjalan sekä yhden Hämeen osalle. Apurahat ehdotetaan seuraaville, joista useimmat aikovat harjoittaa keräystointia joko kotopitäjässään tai muuten tutulla murrealueella ja ainakin aluksi rajoittaa keräyksensä verraten ahtaaseen alueeseen, jotta keruu tulisi sitä perinpohjaisempaa:

fil. kand. *Heikki Ojansuulle*, joka jo aikaisemmin [samassa kokouspykälässä!] on hakenut 600 mk:n suuruisia apurahaa noin 6 kk. kestäväää äänneopillista ja äännehistoriallista tutkimusmatkaansa varten Lounais-Suomen rannikomurteen alueella, tämän lisäksi 100 mk. tarkemman sanaston keräämiseen jossakussa pitäjässä Rauman murteen alueella;

yliopp. *Gust. Adolf Vikmanille*, joka aikoo ulkopuolella kotiseutuuan, Perniön, Uskelan tai Halikon pitäjässä, 2 kk:n ajan kerätä murrenastoa, 300 mk.;

yliopp. *Antti Hammarénille* 250 mk. 2 kk. kestäväään keruuseen Loimaan murteen alalla;

yliopp. *E. J. Laineelle* 250 mk. 2 kk:ksi sanaston keruuta varten Sääksmäellä;

yliopp. *J. A. Pulkkiselle* 300 mk. 2 kk:ksi Maaningan sanavarain keräystä varten;

yliopp. *K. Ylöselle*, joka aikoo 1 kk:n ajan harjoittaa sanaston keräystä Ristiinan pitäjässä, 125 mk.;

yliopp. *A. F. Puukolle*, joka samaa tarkoitusta varten aikoo 1 kk:n työskennellä Hirvensalmella, myöskin 125 mk.;

yliopp. *Y. A. Häggille* 125 mk. 1 kk:n kestäväää keräystä varten Oulun rantamurteen alueella;

yliopp. *I. Björklundille* Lestijoen murteen sanavarain keräämiseen 2 kk:n ajalla 250 mk.;

yliopp. *Edv. Lück'ille*, joka sanaston keruuta varten aikoo viettää 2

kk. Jaakkimassa, myöskin 250 mk.; sekä
yliopp. *Juh. Meriläiselle* Ilomantsin sanavarain keräämiseen noin 1
kk:n aikana 100 mk.
Näitä paitsi ehdotetaan
yliopp. *Paavo Pajulalle*, joka aikoo 2 kk:n ajan kerätä lauseopin
aineisia Ruskealassa, myöskin 250 mk:n matkaraha.
Samalla Kielitieteellinen osakunta ilmoittaa aikomuksensa pitää
huolta, että matkarahain saajat keräystöitensä varten saavat tarpeellisia ohjeita ja
neuvoja.

Helsingissä huhtik. 27:ntenä p:nä v. 1899.

Kielitieteellisen osakunnan puolesta:

E. N. Setälä. Yrjö Wichmann. E. A. Ekman.”

Liite 4: Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistoluettelo 17.9.1925

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

”Luettelo

Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkistosta ja kalustosta 17. syyskuuta 1925.

I Käsitepiirisanakirjoja. [Nämä käsitepiirisanakirjat nyt lähes täydellisenä
sarjana SMSA:ssa, puuttuvat ilmoitettu
arkistoluettelossa laatimisajankohdan mukaisesti.]

1—5	Aakkosjärjestyksessä
6—10	Aineiden nimiä. Matkustus
11—15	Asento ja liikkeet
16—20	Asunto, rakennukset, kotitalous (n:ot 16 ja 20 puuttuvat)
21—25	Eläinten nimistä. Karjanhoito (n:o 24 puuttuu)
26—30	Ihmiselämä (n:o 27 puuttuu)
31—35	Ihmis- ja eläinruumis
36—40	Kasvit
41—45	Kauppa, mitat, rahat
46—50	Linnut
51—55	Lukusanat, pronominit, interjektionit
56—60	Luonteenominaisuudet
61—65	Luonto
66—70	Maanviljelys (n:ot 63 ja 70 puuttuvat)
71—75	Metsästys, kalat, kalastus (n:ot 72, 73 puuttuvat)
76—80	Miesten käsityöt, teollisuus (n:ot 77, 80 puuttuvat)
81—85	Naisten käsityöt, puvut
86—90	Onomatop. sanoja
91—95	Paikan ja kansallis. nimiä
96—100	Partikkelit
101—105	Perhe- ja sukulaisuussuhteet
106—110	Puut, pensaat, metsä, metsätalous (n:o 109 puuttuu)
111—115	Ravinto ja sen valmistus, nautintoaineet (n:o 113 puuttuu)
116—120	Sivistys
121—125	Uskonto, kristinusko, pakanuus, mytologia
126—130	Vesiliikenne
131—135	Yhteiskunta ja valtio
136—140	Yleinen ja alkeellinen työ
141—145	Yleisiä adjektiiveja

II Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto	[Lihavoidut merkinnät omiani.]
N:o 1. (Sisältää johtokunnan pöytäkirjat.)	[1 on arkistossa]
N:o 2. (Sisältää yhtiökokousten pöytäkirjat.)	[2 on arkistossa]
N:o 3. (Sisältää vuosikertomukset.)	[3 on arkistossa]
N:o 4. (Sisältää yhtiön stipendiaattien kuitteja ja sitoumuksia.)	[4 on arkistossa]
N:o 5. (Sisältää: 1) yhtiön toimiluvan; 2) alustavan luonnoksen yhtiön johtajan työohjelmaksi; 3) Suom. Kirj. Seuran sihteerin laskelman niiden kokoelmain arvosta, jotka yhtiö sai Seuralta käytettäväkseen; 4) erään verotusvalituksen ja sitä koskevan päätöksen.)	[5 on arkistossa]
N:o 6. (Sisältää maisteri Y. H. Toivosen laatiman luettelon yhtiön stipendiaateista ja heidän kokoelmainsa arvostelua.)	[6 on arkistossa]
N:o 7. (Sisältää 2 arkeille kirjoitettua osakasluetteloa.)	[7 on arkistossa]
N:o 8. (Sisältää painettuja kappaleita yhtiöjärjestystä, erinäisiä propagandajulkaisuja, lomakkeita, konsepteja ym.)	[8 on arkistossa]
N:o 9. (Suomen kielen sanakirja-oy:n kirjeenvaihtoa 1916—12.5.1924)	[9 PUUTTUU]
N:o 10. (Puulaatikko, jossa on korttijärjestelmänä osakasluettelo.)	[10 PUUTTUU]
N:o 11. (Kaksiosainen puulaatikko, jossa on korttiluettelo osakkaista.)	[11 PUUTTUU]
N:o 12. (Kassakirja.)	[12 PUUTTUU]
N:o 13. (Pääkirja.)	[13 PUUTTUU]
N:o 14. (Osakasluettelo 3 sidottuna kirjana.)	[14 PUUTTUU]
N:o 15. (Sanalipuston kartuntaluettelo sid. kirjana)	[15 PUUTTUU — ellei tämä ole Tunkelon varhainen muistikirja.]

III. Kalustoa:

- 1) 2 puukoteloja korttijärjestelmiä varten (ks. Arkisto-n:oja 10 ja 11!).
[PUUTTUU]
- 2) Yhtiön nimileimasin värilaatikkoineen.
[PUUTTUU]

IV. Kirjeenvaihtovälineistöä.

Isoja kirjekuoria	305 kpl.	[PUUTTUU]
Pieniä –”–	2.751 ”	[PUUTTUU]

V. Sanalippukokoelmat.

— — [pitkä luettelo eri pitäjien kokoelmista, keräjäjittain aakkosjärjestyksessä]

Yhteensä 276.100 sl., 130 mp., 20 postipap.-arkk.

Huom.: Yhtiön keräyttämät sanastoaineokset on useimmissa tapauksissa yhdistetty Suom. Kirjallisuuden Seuran ja Sanakirjasäätiön keräyttämiin sanastoihin, joten ne eivät ole arkistosta erikseen löydettävissä.

Helsingissä 17. syyskuuta 1925.
Lauri Hakulinen.”

Liite 5: Taulukko Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön johtokunnan kokouspöytäkirjoista 1916—1925

(Lähde: Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön arkisto, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Arkistokokonaisuus 1, konvoluutti I.)

	Päivämäärä	Paikka	Läsnä	Puheenjohtaja	Sihteeri / pöytäkirjuri
1	15.5.1916	SKS:n talo	Hallstén, Rantakari, Tunkelo, Kannisto	ei mainittu	Kannisto
2	23.5.1916	SKS:n talo	Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, pyydettyinä Wichmann	ei mainittu	Kannisto
3	1.6.1916	SKS:n juhlasali	Setälä, Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
4	2.10.1916	SKS:n talo	Setälä, Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Suolahti, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
5	6.10.1916	SKS:n talo	Setälä, Tunkelo, Kannisto, Wichmann, Sirelius, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
6	13.11.1916	SKS:n kirjastosali	Setälä, Hallstén, Tunkelo, Kannisto, Koskimies, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
7	16.12.1916	ei mainittu	Hallstén, Setälä, Tunkelo, Kannisto	ei mainittu	Tunkelo
8	11.3.1917	SKS:n talo	Setälä, Hallstén, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
9	20.5.1917	Suomen Senaatin kirkollisasiainoimistuskunnan huoneisto	Setälä, Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
10	19.12.1917	SKS:n talo	Setälä, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto	ei mainittu	Kannisto
11	21.12.1917	SKS:n talo	Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	ei mainittu	Kannisto
12	15.1.1918	ei mainittu	Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	Kannisto	Toivonen
13	30.1.1918	ei mainittu	Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	Kannisto	Toivonen
14	26.5.1918	ei mainittu	Hallstén, Kannisto, Ojansuu, Tunkelo, Toivonen	Hallstén	Toivonen
15	6.10.1918	ei mainittu	Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	Hallstén	Toivonen
16	22.10.1918	ei mainittu	Hallstén, Kannisto, Tunkelo, Toivonen	ei mainittu	Toivonen
17	28.2.1919	ei mainittu	Setälä, Kannisto, Tunkelo, Ojansuu, Toivonen (käsialan perusteella)	Setälä	allekirjoitus puuttuu, käsiala Toivosen
18	12.3.1919	ei mainittu	Setälä, Hallstén, Ojansuu, Tunkelo, Kannisto, Toivonen	Setälä	Toivonen
19	10.3.1920	ei mainittu	Setälä, Kannisto, Ojansuu, Tunkelo, Toivonen	Setälä	Toivonen
20	30.5.1920	ei mainittu	Setälä, Kannisto, Ojansuu, Tunkelo, Toivonen	ei mainittu	Toivonen

21	13.3.1921	ei mainittu	Hallstén, Kannisto, Ojansuu, Tunkelo, Rapola	ei mainittu	Rapola
22	10.3.1922	ei mainittu	Setälä, Hallstén, Lumme, Ojansuu, Tunkelo, Rapola	ei mainittu	Rapola
23	22.3.1922	ei mainittu	Setälä, Hallstén, Kannisto, Rapola	ei mainittu	Rapola
24	5.3.1923	ei mainittu	Setälä, Hallstén, Tunkelo, Rapola	Setälä	Rapola
25	14.3.1924	ei mainittu	Setälä, Hallstén, Kannisto, Toivonen, Hakulinen	Setälä	Hakulinen
26	7.4.1924	SKS:n talo	Setälä, Tunkelo, Toivonen, Hakulinen	Setälä	Hakulinen
27	12.3.1925	SKS:n talo	Hallstén, Hakulinen, Tunkelo, Toivonen	Hallstén	Hakulinen
28	29.11.1925	SKS:n talo	Hallstén, Tunkelo, Toivonen, Linturi, Hakulinen	Hallstén	Hakulinen

Liite 6: Sanakirjasäätiön hahmottelukokouksen pöytäkirja 5.5.1924

Sanakirjasäätiön arkisto, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Sidos 'Valtuuskunnan pöytäkirjat 1924—1935'.

Pöytäkirja, kirjoitettu kokouksessa, joka pidettiin Helsingissä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran talossa, Hallituskatu 1:ssä, 5. toukokuuta 1924 klo 6:sta alkaen illalla ja johon alempana luetellut järjestöt Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kutsusta olivat lähettäneet edustajia neuvottelemaan "Suomen kielen kansanmurteiden sanakirjayhdistyksen" perustamisesta.

1§.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran esimies, professori Kaarle Krohn avasi kokouksen ja kehoitti sitä valitsemaan puheenjohtajan. Kokous valitsi puheenjohtajakseen professori E. N. Setälän, joka – kokouksen siihen suostuttua – kutsui pöytäkirjaa pitämään allekirjoittaneen.

2§.

Puheenjohtaja luki tähän jäljennöksenä liitetyn kiertokirjeen (liite 1.), jonka Suomalaisen Kirjallisuuden Seura kirjeessä mainitusta syystä oli lähettänyt tässä §:ssä edempänä mainituille järjestöille. Tähän kirjelmään oli saapunut seuraavat vastaukset, jotka Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran sihteeri, tohtori E. A. Tunkelo puheenjohtajan pyynnöstä luki julki ja jotka liitettiin pöytäkirjaan:

Suomen Muinaismuistoyhdistykseltä (liite 2.);
Kalevalaseuralta (liite 3.); kirjelmässä mainituista Kalevalaseuran edustajista olivat kokouksessa läsnä professorit E. N. Setälä ja U. T. Sirelius, joista edellinen kuitenkin ilmoitti, että hän edusti tässä kokouksessa Helsingin yliopistoa ja että sen vuoksi hänen asemestaan toisena Kalevalaseuran edustajana oli läsnä professori A. R. Niemi;
Savon Seuralta (liite 4.); kirjelmässä mainituista

edustajista oli kokouksessa läsnä professori Kaarlo Teräsvoori;
Suomalaisuuden liitolta (liite 5.);
Hämäläis-Osakunnalta (liite 6.); edustajina läsnä tohtori
Martti Rapola ja maisteri Toivo Kaukoranta;
Viipurin Suomalaiselta Kirjallisuusseuralta (liite 7.);
Kuopion Isänmaalliselta Seuralta (liite 8.); edustajana
läsnä maisteri Väinö Karvinen;
Turun Suomalaiselta Yliopistoseuralta (liite 9.);
edustajina läsnä maisteri Kaarlo Jäntere ja pankinjohtaja Eino
Tulenheimo.

Edustettuina kokouksessa olivat vielä:

Suomalais-ugrilainen seura, edustajina läsnä tohtori Kai
Donner ja maisteri Y. H. Toivonen;

Suomalainen Tiedeakatemia, edustajina läsnä professori
Yrjö Wichmann ja tohtori Artturi Kannisto;

Jyväskylän Yliopistoseura, edustajana läsnä tohtori
Martti Airila;

Helsingin yliopisto, edustajina läsnä professorit E. N.
Setälä ja V. Tarkiainen, jälkimmäinen yliopiston valitsemana
varaedustajana, koska toinen varsinaiseksi edustajaksi valittu,
professori Yrjö Wichmann ilmoitti edustavansa Suomalaista
Tiedeakatemiaa;

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, edustajina läsnä
ylitarkastaja Onni Hallsten ja yliopistonapulainen E. A.
Tunkelo sekä, edellisen poistuttua kokouksen aikana, Seuran
varaedustajaksi valitsemana tohtori Knut Cannelin.

Ilmoitettiin, että alumpana mainitun kiertokirjeen
saajista Alfred Kordelinin yleinen edistys- ja sivistysrahasto oli
lähettänyt vastaukseksi suullisen ilmoituksen siitä, että rahaston
hallitus ei ole katsonut voivansa lähettää edustajaa tähän
kokoukseen eikä liittyä aiottuun yhdistykseen jäseneksi.

3§.

Tämän jälkeen syntyneessä keskustelussa, jossa useimmat
läsnäolijat käyttivät puheenvuoroja, esitettiin monelta taholta
sellainen ajatus, että suomen kansankielen sanakirjahankkeen
toteuttaminen olisi saatava kokonaan v a l t i o n asiaksi ja että
sen vuoksi pitäisi ottaa harkittavaksi, olisiko tällä kertaa syytä
edes toistaiseksi perustaa mitään yksityisluonteista yhdistystä
kysymyksessäolevaa tarkoitusta varten, koska ne varat, joilla
yhdistys omasta puolestaan voisi hanketta edistää, todennäköisesti
jäisivät verraten vähäpätöisiksi. Tätä mielipidettä kannattivat
muiden muassa maisteri Kaarlo Jäntere, joka esitti sen Turun
Suomalaisen Yliopistoseuran kantana, professori U. T. Sirelius, joka
viittasi samalla siihen esikuvaan, mikä on olemassa valtion
Muinaistieteellisessä toimikunnassa, ja tohtori Martti Rapola, joka
laajahkossa lausunnossa (liite 11.) perusteli sellaista ehdotusta,
että läheisessä tulevaisuudessa olisi saatava aikaan yleisillä
varoilla rahoitettava, pysyväinen suomen kielen tutkimuslaitos,
jonka laitoksen henkilökunnalta olisi vaadittava täysi tieteellinen
pätevyys ja jonka pääasiallisena tehtävänä lähimpien vuosikymmenien
kuluessa olisi suomen kansankielen sanakirjan toimittaminen.

Pankinjohtaja Eino Tulenheimo esitti sen mahdollisuuden,
että jos perustettavaksi kuitenkin tulisi jokin yksityinen järjestö,
se voisi olla s ä ä t i ö n luonteinen.

Muutamat läsnäolijat, niiden joukossa professorit E. N.

Setälä ja A. R. Niemi, tähdensivät sitä seikkaa, että siinä ehdotuksessa, jonka Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran johtokunta oli tehnyt mahdollisesti perustettavan "Suomen kielen kansanmurteiden sanakirjayhdistyksen" säännöiksi ja joka oli lähetetty 2§:n alussa mainitun kiertokirjeen mukana (tämän pöytäkirjan liite 10.), hahmoteltu yhdistyksen hallinnon organisaatio olisi saatava kevyemmäksi, nopeampaa ja joustavampaa toimintaa edellyttäväksi, siis yksinkertaisemmaksi.

Niinikään huomautettiin, m.m. Savon Seuran ja Kuopion Isänmaallisen Seuran edustajien taholta, että mainitun sääntöehdotuksen edellyttämät yhdistyksen jäsenen vuosimaksut ovat niin korkeat, että luultavasti sangen harvat järjestöikään voisivat jäsenyyteen sitoutua.

4§.

Keskustelun jälkeen kokous päätti keskuudestaan asettaa valiokunnan ottamaan selville,

- 1) onko ja mitä mahdollisuuksia olemassa edellisessä §:ssä mainitun laatuksen, pysyvän, valtion ylläpitämän elimen aikaansaantiin ensi kädessä suomen kansankielen sanakirjahanketta toteuttamaan;
- 2) jos tämä ei osoittautuisi mahdolliseksi, onko ajateltavissa ja millä edellytyksillä s ä ä t i ö n luonteisen järjestön perustaminen tarkoitusta varten;
- 3) onko tämän pöytäkirjan liitteessä 10. hahmoteltu y h d i s - t y s perustettava;
- 4) onko, jos 3) kohdassa mainittu yhdistys perustetaan, sen suunnitellun hallintoelimistön rakennetta yksinkertaistettava.

Tämän valiokunnan jäseniksi valittiin seuraavat henkilöt: ylitarkastaja Onni Hallsten, professori E. N. Setälä (kokoonkutsujana), professori U. T. Sirelius, pankinjohtaja Eino Tulenheimo ja yliopistonapulainen E. A. Tunkelo, varalle tohtorit Artturi Kannisto ja Martti Rapola sekä maisteri Y. H. Toivonen.

5§.

Tämän pöytäkirjan tarkastajiksi kokous valitsi tohtorit Artturi Kanniston ja Martti Rapolan.

Pöytäkirjan vakuudeksi:

Lauri Hakulinen

Tarkastettu ja hyväksytty

Artturi Kannisto

Martti Rapola

Liite 7: Tutkimuslupa

Suostumus

Sanakirjasäätiön hallitus antaa Jan Strandbergille luvan käyttää
Sanakirjasäätiön arkistomateriaalia opintotutkielmansa aineistona siltä
osin, kuin se koskee sanastonkeruun historiallisia vaiheita.

Castrenianumissa 26. maaliskuuta 2002

Laila Lehikoinen

Laila Lehikoinen

Kaisu Juusela

Kaisu Juusela

Lea Laitinen

Lea Laitinen

Humanistiselle tiedekunnalle

Jan Stran d b e r g i n pro gradu -tutkielma *Ei sanat salahan joua: fennistitikan murteenke-ruun historiaa 1868–1925* (suomen kieli) on esitys Suomen murteiden sanakirjan laatimiseen tähdänneen ja vieläkin keskeneräisen hankkeen yli satavuotisen historian alkuvaiheista. Työ edustaa oikeastaan organisaatiohistoriaa, jossa päätöissä ovat eriaat sanakirjahankkeen ajaakseen ottaneet tieteelliset seurat ja niiden vaikutusvallattimmat toimihenkilöt. Ajatus suomen murteiden sanavarjon esittämisestä sanakirjan muodossa esitettiin jo 1860-luvulla, jolloin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran (SKS:n) piirissä ajateltiin "Suomen kielten aarte-aittaa, semmoista sanakirjallista teosta, joka Suomeksi Suomen kielen varat sanoineen, lau- selmineen, puheenparsineen sääntillensä laati ja näin kielellemme omittuisen luonnon ilmiin tuo- pi". Tavoitteena oli hankkia kansankielestä aineksia kirjakieleen. Sanakirjaideaa kehiteltiin sittemmin mm. Kotikielen Seurassa ja jälleen SKS:ssa. Aluksi hitaasti ja katkelmallisesti edistyneen hankkeen "ensimmäistä ryhdistäytymistä" merkitsi kirjoittajan mukaan E.N. Setälän SKS:ssä v. 1896 pitämä tunnettu ohjelmapuhe ja sitä seurannut keruutoiminnan määrätie- toinen organisoituminen. Muita "ryhdistäytymisiä" Strandberg erottaa kaksi: Suomen kielen sanakirjaosakeyhtiön perustaminen v. 1916 ja useita eri toimijoita yhdistäneen Sanakirjasää- tiön perustaminen v. 1925. V. 1976 sanakirjahanke liitettiin samana vuonna perustettuun Ko- timaisten kielten tutkimuskeskukseen, jonka voimin Suomen murteiden sanakirjaa on julkais- tu tähän mennessä seitsemän osaa (suunnitelluista 20:stä). Sanakirjaosakeyhtiö lopetettiin v. 1925, ja Sanakirjasäätiötä ollaan paritkaa purkamassa.

Strandbergin tutkimuksella on edeltäjiä, mutta ne ovat fragmentaarisia ja hajallaan. Hä- nen oma työnsä perustuu paljolti primaarilähteisiin, joita ovat mm. SKS:n kokouspöytäkirjat ja erilaiset arkistolähteet (SKS, Kotus). Tulos on monin osin erittäin korkeatasoinen ja osoit- taa kirjoittajan kykyä hyödyntää eri puolilta hankkimaan tietoja ja taitoja. Paitsi suomen kiel- tä Strandberg on opiskellut arkistoalaa Tampereen yliopistossa ja hankkinut tuolta alalta myös työkokemusta; lisäksi hän on suorittanut perusopinnot historiassa. Strandberg tuntee hyvin käsittelemänsä aikakaudet ja niiden keskeiset toimijat, ja hän saa valaistuksi monia murresanakirjan vaiheita primaarilähteidensä avulla. Mainio on esim. hänen kuvauksensa sii- malla Lönnrotin sanakirjasta irti jokikinen sana-artikkeli, kukin erikseen, ja liimaamalla ne sitten omille arkeilleen. Useimmat sanakirjoista ovat tallella. Hyvin ansiokas on myös esitys E.A. Ekmanin (myöh. Tunkeleon) toiminnasta sanastonkeruun organisoimissa ja hänen Suo- men kielen keruusanastonsa syntyvaiheista. Erityinen ansiokas suoritus on ollut Suomen kie- len sanakirjaosakeyhtiön arkiston esim kaivaminen.

On selvää, että suhteellisen suppean pro gradu -tutkielman puitteissa ei ole mahdollista paneutua kovin perusteellisesti pitkäkestoisen ja organisatorisesti ajoittain sekavan hankkeen yksityiskohtiin. Strandbergin työn ansiot ovatkin hankkeen kokonaiskartoituksessa vuoteen 1925 asti. Vastaisen tutkimuksen arvoisia erityisjuonteita ovat mm. sanastonkeruun ohjeistus eri aikoina ja erilaiset keruuoppaat ja -sanastot, joita hankkeen mittaan laadittiin (kaikki eivät ole löytyneet, joten etsimisikään on jäljellä), samoin kerääjä- ja tiedonantajakunnan muotou- tuminen sekä sanastonkerääjien kokemukset, jotka kuvastuvat heidän keruukertomuksistaan.

Strandberg kirjoittaa enimmäkseen sujuvaa, joustavaa ja ilmatasuvoimaita proosaa. Huomatuksemme hänen työtään vastaan ovat vähäisiä. Sanastonkeruuhankkeen vahaisvai- heiden yhteydessä olisi voinut tarkemmin selvittää sanastohankkeen suhdetta noina aikoina

vilkkaasti harjoitettuun suomen murteiden kielipilliseen tutkimukseen. Kanniston toiminnan yhteydessä olisi kannattanut ottaa esiin hänen aikaansa edellä olevat ajatuksensa kuunteluun perustuvasta sanastonkeruun metodista (Virtittäjä 1915). Jotkin Strandbergin värikkäimmistä ilmaisuista lähenevät tyylirikkoja ja osoittavat, ettei tekijä aina osaa tulkita 1800-luvun reto- riikkaa (informanttiverkoston rakentavien kannustuskirjoitusten leimaaminen *paatokselliseksi-propagandaksi* ja *humokselliseksi hehkutukseksi*, Setälän ohjeiden luomehdinta *vuodatuk- seksi*, jonka lopuksi S. *kokoaa taitavan supliikkinsa musertavan voiman*). Kaiken kaikkiaan arvioimme lopputuloksen kuitenkin *eximia cum laude approbaturin* arvoiseksi.

Helsingissä 1. lokakuuta 2004

Tapani Lehtinen

Lea Laitinen